

ПРИЛОЖЕНИЕ №2

Л.Х.Ооржак

МЕТОДИКТИГ СҮМЕ

Тыва чугаа сайзырадырының школа четпээн
албан черлеринге чижек «Тыва дыл»
программа-биле ажылдаарынга сүмелер

Кызыл 2018

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ӨӨРЕДИЛГЕ БОЛГАШ ЭРТЕМ ЯАМЫЗЫ НАЦИОНАЛ
ШКОЛА ХӨГЖҮДЕР ИНСТИТУТ

Рецензентилери:

Эртем-удурулга талазы-биле редактору: Шаалы А.С., НШХИ-туң улуг эртем
ажылдакчызы.

Кирилде

Кандыг-даа чоннуң төөгүзүн, культуразын, кижилерниң тус-тузунда сагыш-сеткилиниң байдалын илередип чоруур ниитилел ужур-уткалыг, делгем ажыглалды күүседип чоруур чепсек – кижиниң төрөөн дылы. Төрөөн дыл – бүгү аймак чонну каш-каш салгалдарга чедир чоннуң амыдыралчы көрүжүн, ёзу-чурумун, бурунгу ужур-сагылгалары, уран салым-чаяаны-биле кады кадагалап арттырып каар үнө. Ындыг болганда, төрөөн дылын өөренири, келир салгалдарга арттырып бээри, чаа салгалдың кижилериниң дылының культурлуг болурун чедип алыры тыва кижини бүрүзүнүн хүлээлгези болур.

Төрөөн дылынга бодалдарны тода, чиге, чедимчелиг илередип шыдавайн баар, ёзу-чаңчылдарның ужур-утказын билбейн баар таварылгалар улуг-даа кижилер аразында тургулаар. Ындыг байдалдар кайы-бир хамаатының ие дылынга, бурун ёзу-чаңчылдарынга тоомча база хумага чок чоруунуң хараазындан тургустунуп турар.

Төрөөн дылынга ынакшылды, сонуургалды, хумаганы кижини долгандыр турар хүрээлел хевирлээр: бир-ле дугаарында өг-бүлөзи, школа назыны четпээн уруглар албан черлери, школа дээш оон-даа өске.

Амыдыралдың хөгжүлдезиниң аайы-биле дыл чаа сөстөр-биле байып, утка-шынарын чидирип, ховар ажыглаттынып, эргижиреп – ядарап-даа турар, чаа сөстөр курлавыры-биле байып-даа чоруур. Бурунгу тыва сөстөрни аас чугаа курлавырынче эгидип, кадагалап арттырбышаан, үениң агымы-биле тыптып кээп турар сөстөрни өөренип, тыва дылдың арыг болурун чедип алыры чугула апарган, чүгө дээрге дылдың культуразы дээрге-ле чоннуң ниити культуразының кезээ болур.

«Дылдың культуразы» – ол болза аас болгаш бижимел чугааның чогуур хевирин-биле бодалдарны, сеткил-сагышты грамматика болгаш фонетика нзугаар шын, лексика-семантика ёзугаар тода, стиль нзугаар ылгалдыр болгаш чедингир дамчыдып илередип шыдаар кылдыр – ниити чоннуң литературлуг дылының дүрүмнерин шак ол хире хемчээлдиг кылдыр шиңгээдип алыры болур... Төрөөн «дылының ниити дүрүмнерин, хүн бүрүдө эң-не нептеренгей хереглеттинер нормаларны, аргаларны, сөстөрни кижини бүрүзү билген турар ужурлуг» деп филология эртемнериниң доктору, профессор Ш.Ч.Сат чугаалап чораан [2, ар.130].

Тыва Республиканың төвү Кызыл хоорайның өөредилге албан черлеринде, эң ылаңгыя, школа назыны четпээн уруглар организацияларында төрөөн дылын уругларга өөредириниң айтырыглары чидиг байдалда турар.

Төрээн дылынга хамаарылга, аңаа шын чугаалажып өөренириниң айтырыглары өг-бүлелерде аңгы-аңгы болуп турар: чамдык кижилер «Ону өөренгениниң ажыы чок, артык», а бир кезек улус «Төрээн дылын билири чугула» деп санап турар. Бүдүн аймак чонну төлээлеп чоруур, ниитилел ужур-уткалыг төрээн дылын өөренири канчап-даа артык эвес болур ужурлуг. Бодунуң быжыг үзел-бодалын, туружун, ниити культуразын илередиринге төрээн дылын, чонунуң төөгүзүн, ада-ызыгуур салгалын билири кончуг улуг ужур-дузалыг.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадыр, сөс курлавырын байыдар сорулгалыг программаны тыва чоннуң үндезин амыдыралынга даянып тургузарын чугулага албышаан, «Школа назыны четпээн уругларның тыва чугаазын сайзырадыр “Тыва дыл” деп чижек программа ажылдап кылдынган. Ук чижек программага хамаарыштыр методиктиг сүме база ажылдап кылдынган.

I. «Тыва дыл» программаның методиктиг сүмезиниң өөредиглиг адырлары, чугаа сайзырадыр ажыл-чорудулганың назы-хар аайы-биле ужур-утказы

I.1. Программаның өөредиглиг угланыышкыннары

Уругларның төрээн (тыва) чугаазын сайзырадыр программазында школа назыны четпээн уруглар албан черлериниң дараазында өөредилге адырларынга тыва аянны өөредилгениң угланыышкыннарынче кирип, ажылдаарынче кичээнгейни салган:

- 1) тыва улустуң ажыл-чорудулгазының ужур-утказынче;
- 2) уругларның тыва чугаазын сайзырадырынче.

ШНЧУАЧ чижек өөредилге программазында бердинген өөредилгениң адырларын (образовательные области), оларның угланыышкыннарын тыва аян-хөөнче үлегер домактарга даянып кылган [1].

Образовательные области	Өөредилгениң адырлары	Тыва чугаа сайзырадырынга угланыышкыннары
Социально-коммуникативное развитие	“Ниитилел-харылзажылга” (Хөй-ниити болгаш кижилер аразынга чурум сагыырының нормаларын болгаш дүрүмнерин сагып өөренирин кижизидип сайзырадыры)	«Ада сөзүн ажырып болбас, Ие сөзүн ижип болбас»
Познавательное развитие	«Долгандыр турар билигни (чүүлдү) шингээдирин сайзырадыры»	«Күзээнин чедер, Сураанын тывар»
Речевое развитие	«Чугаа сайзырадыры»	«Сөстүң чигези дээштиг»
Художественно-эстетическое развитие	«Уран чүүл болгаш эстетиктиг сайзырадылга» (уран чүүлдүң хевирлеринге даянып, иштики сагыш-сеткил сайзырадыры, байлакшыдары»	«Сагышты ыры-биле ажыдар, Чаяанны ажыл-биле ажыдар»

Физическое развитие	“Күш-дамыр сайзырадыры”	“Турза – узун, Тутса – мөге”
---------------------	-------------------------	---------------------------------

Уруглар-биле ажил-чорудулгазының төнчү чадазында чедип алыр уjurлуг билигни, мергежилдерни, чаңчылдарны уруглар тыва дылга хар-назынының аайы-биле шиңгээдип алырын программада чугулалап турар. алган.

Программаның кол угланыышкыны – аас чугааның шупту компонентилерин ажыглап, уругнуң аас чугаазының сайзыралының хөй талалыг болурун чедип алыры.

ӨФКС негелделеринге дүүштүр сорулганы чедип алырда, күүседир ажилдар:

- тыва чугааны шиңгээдип алырынга ниити культураның болгаш кижилер аразында харылзажырының негелделерин сагыттырып өөредир ажил-чорудулгаганы киириштирери;

- идепкейлиг тыва сөс курлавырын байыдары;

- харылзаалыг чугааның хевирлери диалог болгаш монологту уруглар-биле ажил-чорудулгазының аңгы-аңгы хевирлеринге ажыглап, тыва аас чугаазын сайзырадыры;

- аас чугаа үезинде уругларның сагынгыр-тывынгыр база чогаадыкчы угаап боданыр арга-шинээн янзы-бүрү оюннар болгаш оон-даа өске ажил-херектер дузазы-биле чедип алырынче кичээнгейни сылыры;

- чугааның үн культуразын болгаш интонациязын сагып, шын чугааланырын херек кырында чедип алыр ажил-чорудулганы чорудары;

- номчулга культуразын сагыырын болгаш уруглар чогаалының аңгы-аңгы жанрларын ылгап билиринге уругларны өөредири;

- үжүк-бижикке өөредириниң белеткел ажылын чорудары.

II. Чугаа сайзырадыр ажил-чорудулганың назы-хар аайы-биле уjur-утказы

Уругларның назы-харын онзагайлаарының уjur-уткалы

Кижиниң төлү бодунуң ёзулуг *кижи* деп дээди чаялгазынга төлептиг болур дизе, бодунуң хар-назынынга дүгжүп чогуур аажы-чаңныг, угаан-сарыылдыг, тодаргай сайзыралдыг болур уjurлуг [3, ар.7]. Кандыг-даа кижиниң мөзү-бүдүжүнүң ниити сайзыралының деннелин илередириниң чугула көргүзүглери: мага-бот, сагыш-сеткил, угаан-сарыыл сайзыралы болур.

Кижиниң кижизиг мөзү-бүдүжүнүң хевирлеттинери ооң хар-назынының онзагайларындан хамааржыр. Бичии кижиниң улус-чон аразында алдынып билиринден, бодун долгандыр турар чүүлдерни шиңгээдип ап турарындан, ада-иениң уругнуң кижизидилгезинче кайы-хире сагыш салып турарындан

уругнуң сайзыралының деңгели тодараар.

1. Бичии назынның бирги бөлүк уруглары (2 -3 харлыглар)
2. Бичии назынның ийиги бөлүүнүң уруглары (3-4 харлыглар)
3. Ортумак назынның бөлүүнүң уруглары (4-5 харлыглар)
4. Улуг назынның бөлүүнүң уруглары (5-6 харлыглар)
5. Школа баар белеткел бөлүүнүң уруглары (6-7 харлыглар)

Назы-харының аайы-биле уругларның бөлүү	Уругларның назы-харының аайы-биле шингээдир билии, темазы
1-ги бичии бөлүк (2-3 х.)	Тема: “Мээң өг-бүлөм”
2-ги бичии бөлүк (3-4 х.)	Тема: “Төрелдерим ажыл-ижи”
Ортумак бөлүк (4-5 х.)	Тема: “Мээң чурттап турар черим”
Улуг бөлүк (5-6 х.)	Тема: “Төрээн Тывам – байлак чуртум”
Школага белеткел бөлүү (6-7 х.)	Тема: “Төрээн черим делгемнери”

II.1. «Ада сөзүн ажырып болбас, ие сөзүн ижип болбас»

«Ниитилел-харылзажылга» азы хөй-ниити болгаш кижилер аразынга чурум сагырының нормалары болгаш дүрүмнери (социально-коммуникативное развитие).

Хөй-ниити черлеринге, чон аразынга харылзажылганың доктааттыңган өй-чижектерин сагып өөренирин уругларга чажындан тура тыва улустуң нзу-чурумунга даянып кижизидерин программада чугулалап турар.

Бичии бөлүктүң уруглары бодунга, эш-өөрүңге эки хамаарылгалык болурун, өг-бүлезинге, хөй-ниити черлеринге боттарын шын ап чоруурунун эге дүрүмнерин, нормаларын билип эгелээр. Улуг улустуң сөзү, негелдези уругнуң чурумунун хевирлеттинеринге, чоорту бот-башкарнып, чүвени шингээдип сайзыраарыңга дузалык база сеткил-сагыштың чугула талаларын хевирлээр болганда, тыва улусчу кижизидилгениң байлак дуржулгазынга даянган оюннар херек кырында амыдыралды чурттааарын боттандыраар.

Ортумак бөлүктүң уруглары бичии бөлүккө шингээдип алган харылзажылганың нзу-дүрүмнерин ыяк шингээдир, оларны сагыыр, улуг кижилерге, бичии дунмаларыңга хамаарышкан көргүзүглерге киржир, уруглар садынга эрттирер янзы-бүрү оюн-тоглааны боттандыраар.

Улуг бөлүктүң болгаш школа кирер бөлүктүң уруглары хөй-ниити болгаш кижилер аразынга чурум сагырының нормаларыңга болгаш дүрүмнеринге чагыртып, бодунуң аажы-чаңын, дыл-домаан бот-хуузунда хайгаарап өөрениринге чаңчыгар. Угаап боданырын, долгандыр турар кижилерге кичээнгейлиг сагыш човангыр болурун болгаш бодунуң кылган эки чүүлдери-биле долгандыр кижилерни өөртүп, бодунуң сонуургаары ажыл-чорудулганы, солун ажылды тып, эш-өөрү-биле ону сайгарып, түңнээринге кижизиттинер.

Тыва чоннуң уруглар дээш “экини күзеп, четпес шынарлардан, багай чаңчылдардан адырлып алзын дээн чаагай күзел, чылыг сагыш човаашкынның” эге таваа салдынар. Долгандыр кижилерниң сөс-домаан дыңнаары, чагыг-сүмезин күүседери, оларны хүндүлээри кижизиг шынарның, биче сеткилдин, дыңнангыр болурунуң херечизи болур.

Хөй-ниити болгаш кижилер аразынга чурум сагырының нормаларынга болгаш дүрүмнеринге чагыртып, тыва ёзу-чурумда улуг улустуң дилээн күүседип, хоржок деп кортпактаанын, көгүткенин, ыяттырганын билип, уруглар чажындан-на кижиттинген турарын программада чугулалап турар.

II.2. «Сөстүң чигези дээштиг»

«Чугаа сайзырадылгазы» (развитие речи)

Долгандыр турар кижилер-биле шын харылзаа тудуп өөренириниң болгаш культурлуг аажы-чаңны уругларга хевирлээриниң бир чугула аргаларының бирээзи аас чугаазы, дылы сайзыраңгай, чечен-мерген кылдыр уругларны сайзырадып кижизидери болур. Улуг улустуң чугаалап азы номчуп бергени солун чугааларын, чогаалдарын сактып ап, чамдыктарын шээжилеп алыр арга-шинекти бичии уругларга бээр. Хөй чүве сактып ап, чугаазын чаа сөстөр-биле курлавырлап чорууру уругларның угаан-медерелиниң сайзыралын быжыктырар, келир үеде мерген угаанныг, чазык-чаагай аажы-чаңныг болуп өзериңге салдарлыг.

Төрээн (тыва) дылын дамчыштыр уругларны чер-чуртунга, өг-бүлезинге ынак болурун, “Тываның үндезин чурттакчызы мен” деп чоргааралды оттуруп билиндирери уругларның тыва чугаазын сайзырадыр сорулгазының кол угланышкыны болур. Үндезин төрээн (тыва) дылы өске дылдарны өөренириниң болгаш өске чоннуң культуразын билип алырының дөзү болур дээрзин ада-иеге таныштырар.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадырынга тыва улустуң аас чогаалы, уруглар чогаалы, уран чүүлдүң хевирлери улуг салдарлыг.

Чогаал маадырларының аажы-чаңын эскерип, улуг улустуң дыл-домаан өттүнүп, чечен мерген чугаалап, угаап боданырын делгемчидерин уругларың дыңнаан чогаалдары хевирлээр.

II.3. «Сагышты ыры-биле ажыдар, чаяанны ажыл-биле ажыдар»

“Уран чүүл болгаш эстетиктиг сайзырадылга» азы уран чүүлдүң хевирлеринге даянып, уругларның иштики сагыш-сеткил байлакшыдары, чарашты эскерер мөзү-шынарны сайзырадыры» (художественно-эстетическое развитие)

Уругларның аас чугаазын сайзырадырынга тыва чоннуң уран чүүлүңгө даянып, ооң янзы-бүрү хевирлерин сеткил-сагыжындан чарашсынып, үнелеп билирин хевирлеп кижизидери бо угланышкында кол черни ээлеп турар.

Чарашты эскереринге, мөзү-шынарны сайзырадырынга, чараш аажы-чаңга кижизидеринге национал культураның хевирлери-биле сырый холбаалыг: аас чогаалы, хөгжүм, ыры, сам болгаш хол-биле кылыр ажилдар, каасталга болгаш оон-даа өске. Уругларның чарашты эскерип, уран чүүлдүн хевирлерин сонuurгаар, боттарының шаа-биле чогаадыкчы ажилдарны күүседип, чогаадып, бодунуң холу-биле кылып өөрениринче кичээнгейни кижизидикчи башкылар углаар.

Уран чүүлдүн бүгү хевирлерин хар-назынынга дүүштүр уругларга таныштырар, оларның сонuurгалын оттурар оюннар уругларның тыва аас чугаазын байыдары-биле холбаалыг болур. Шингээдип ап турары сөс курлавырының утказын медегеп билиринге чедир ыры-хөгжүмнүн салдары, аас чогаалының сүүзүнүү, төрөөн чериниң агаар-бойдузу, ада-өгбениң ажил-амыдыралы уругларның төрөөн черинге ынаан, чоргааралын улам ханыладыр база Тыва чуртунуң дугайында билиин делгемчидер.

Өгбелерниң бурун уран чүүлү: өпей ырындан эгелээш, хөгжүм херекселдерин танып билири, чугаазынга ажыглап өөренири эстетиктиг кижизидилгениң эгезин салыр.

Тыва улустуң ус-шевер ажил-ижи-биле таныжылга, оларны кылып өөрениринге чугула херек херекселдерниң ат-сывын билири, уругнуң келир үезинде ус-шевер ажилдарга сонuurгалын бедидер.

II.4. «Күзөөн чедер, сураанын тывар»

«Долгандыр турар билигни (чүүлдү) шингээдирин сайзырадыры»
(познавательное развитие)

Угаан-бодал кижизидилгези амыдырал-биле дорт харылзаалыг. Хүн бүрүде, бүгү чуртталгазының дургузунда кижиниң угаанын чаа билиг байыдар, сайзырадыр.

Уруглар чоннуң октаргай, делегей, бойдус, чаңчылчыын ажил-агыйының дугайында назы-харынга дүүштүр чоорту таныжып, бодунуң амыдыралын аайлап-башкарнып өөрениринге оюннарның дузазы-биле шингээдип эгелээр.

Тыва улустуң ажил-амыдыралының дугайында чаа медээлерни оюннар, көргүзүглер дузазы-биле таныжып тура, уруглар агаар-бойдус болуушкуннарының, аң-мең, куштарның, үнүштерниң амыдыралында онзагай чүүлдөр-биле таныжар, эскерип өөренир, чаа билиглерни боттарынга сиңирип аар.

Чаа чүүлдерни шингээдиринге сонuurгал уругларның сагынгырын, тывызыын, эскериичелин сайзырадыр.

Төрөөн чериниң чечек-чимизин, оът-сигенин, аң-менин, балык-байлаан, девискээрин, чонунуң ажил-амыдыралын, ыры-шоорун, оюн-тоглаазын

өөренири уругларның угаан сайзырадырының бир үндезини болур.

Кожа-хелбээ чурттап чоруур чоннарның үндезин культуразы-биле таныжыры – хөй янзы билигни чыып, шингээдип алырының аргазы, чугаа сайзырадырының солун ажыл-чорудулгазы. Чаа билигни шингээдир

Угаан-бодал кижизидилгези уругларның назы-харынга дүүштүр чоорту чорудар ажыл болганда, билиглерни амыдыралчы үлегер-чижектер-биле, чаа үениң медээ-коммуникативтиг аргаларын ажыглап тургаш өөредирип, сайзырадырын чаа үе негеп турар.

Долгандыр турар билигни (чүүлдү) шингээдип тура, уругларның чугаазын чаа тыва сөс курлавыры-биле байыдар, национал бот-чоргааралды кижизидикчи башкы оттурар.

II.5. “Турза – узун, тутса – мөгө”

“Күш-дамыр сайзырадылгазы” (физическое развитие)

Күш-дамыр сайзырадылгазы уругларның чүгле күш-шыдалын дадыктырып, быжыглаарындан аңгыда, амыдыралдың берге шылгалдаларын ажып эртеринге белеткээр.

Күш-дамыр сайзырадылгазы уругларның шимченгир, кашпагай, тудунгур, сагынгыр-тывызык болурун хевирлээр.

Тыва улустуң ёзу-чаңчылдарында уругларның кадык өзеринге таарымчалыг байдалдар хөй. Тыва улустуң оюннарын өөредири, оюннар, беседа болгаш оон-даа өске аргалар дузазы-биле чорудары солун болгаш ажыктыг.

Уругларның күш-дамыр сайзырадылгазы күш-ажыл, мөзү-бүдүш, эстетиктиг кижизидилгелер-биле сырый холбаалыг. Тыва улустуң сүр-күчүнүң оюннарын өөренип турар уругларның чугаа культуразы сайзыраар, сөс курлавыры байыыр.

«Тыва дыл» деп чижек программа ёзугаар школа назыны четпээн уруглар назы-харының онзагайларын барымдаалап бердинген темаларны шингээдирин кичээнгейге алыр.

III. Угланыышкыннарга болгаш уругларның назы-харынга дүүштүр тыва чугаа сайзырадыр ажыл-чорудулганың айтырыглары

III.1. “Ада сөзүн ажырып болбас, ие сөзүн ижип болбас”

(социально-коммуникативное развитие)

Сорулгазы: хөй-ниити черлеринге бодунуң чурумун шын тудуп, база кандыг-даа байдал тургустунуп келгенде, кижилер-биле таарыштыр чугаалажырынга чаңчыктырары, чараш мөзү-бүдүшке уругну кижизидери, бот хуузунуң сайзыралынче кичээнгейин угландырып билирин сайзырадыры, тыва дылдың сөс курлавырларын уругларга өөредири.

1-ги бичии бөлүк (2-3 харлыг уруглар). **Тема: “Мээң өг-бүлөм”**

2-3 харлыг уругларның чугаазының сайзыралы аңгы-аңгы болур, ол чүүл уругнуң өг-бүлезинге тускай сайзыралындан хамааржыр. Чамдык уругларның чугаазы шала чедингир эвес бооп болур, сөс курлавыры эвээш, а чамдык уруглар сөстөрни шын адап турар, домактарны тургузарын углап турар болур.

Уругнуң бо назынының үезинде чугаа сайзыралынче улуг кичээнгейни ада-ие, башкы алыры чугула, бо назын – уруглары сөс курлавырын чыып, сактып ап, идепкейлиг курлавырлаар, ажыглап өөренир үези. Уруглар үннерни өттүнүп, сөстөрни дыңнап, чугаага ажыглап өөренип аар харык-шинектиг.

Уругнуң дыңнап өөренир кичээнгейин, үннерни, сөстү адап тура, шын тынарынга өөредир оюн-мергежилгелерни ажыглаар.

“Авам, ачам, акым, угбам, дунмам” деп сөстөрниң утказын билип, адап, холу-биле айтып, чуруктан танып, көргүзүп турар. Улуг улусту эдерти кыска домакты катаптап шыдаар. Улуг улустуң билдингир кылдыр салган айтырыыга “Ийе”, “Чок” деп харыылап азы бажы-биле согаңнадып “Ийе”, “Чок” деп харыыны берип турар. Медээни берип шыдаар (“Авам бо келди”, ...), бодунга хамаарыштыр медээ (“Сускап тур мен”, “Соок тур”...), өске кижилерниң чүнү кылып турарын дыңнадып турары (“Ап алды”. “Маңнапр” олу...) Ойнап тура, иштинде чугааланып турары (“Мону ап ал”. Дириг амытаннар өттүнүп: “Шу-шу”, “Хөг-хөг” дээш оон-даа өске ...).

Харылзажырының аргаларын ажыглап турар: кый дээр (“Бээр кел”), адын адап азы “авай”, “акый”; дилээр, чоруп тура байырлажыр “Байырлыг”.

Эвилен–ээлдек болурунуң эге дуржулгазын билир, улуг улусче “Силер” деп чугаалажыры (“Маңаа олуруңар”. “Борта олуруңар”...). Улус чүве бээрге, ийи холдап алыр “Четгирдим” деп чугаалаар.

Чурттап турар чериниң адын өөредип каарга, билип, адап турар (“Мээң бажыңым”). Өске өглерге келгеш, мендилежир. Улус чүве айтырарга, кортпайн, дидим, ыыткыр кылдыр харыылаар.

2 харлыг уруг боду чиигенип алырын медереп билир, авазынга чугаалаар “Ык-ык” деп аайн” азы “Туалет баар” дээр.

Бичии уруглар улуг улусту өттүнүксээр, оларның чугаазын дораан өөрени тыртып аар, ынчангаш ада-ие, кижизидикчи башкы өг-бүле этикедин сагып өөредир.

2-3 харлыг уругларның чугаазы чарт үнүп кээринге, чүвени сактып

алырынга, шын адап өөрениринге “Мээң өг-бүлөм” деп темага янзы-бүрү ужур-уткалыг оюннарны ойнадыр, кыска шүлүктөрни доктааттырар, салаа-сайгыдынга, мага-бодун дадыктырарынга тыва улустуң аас чогаалындан, амыдыралындан үндезилеттинген шимчээшкинниг оюннарны ойнадыр. Ойнаарактарын чыскаай салып алгаш: “Бо мээн авам”, “Бо ачам”, “Бо акым...угбам, даайым, күүйүм, чаavam, честем” деп адаттырып, ада-иениң, төрелдерниң дузазы-биле хөй адаттырып, домактар тургустуруп өөредир.

Тускай темалыг оюннарның дузазы-биле уругларның тыва чугаазын сайзырадыр арга, мергежилгелерни кылдыртыр.

“Өг”, “бажың” деп билиишкиннерниң ылгалын тодарады бээр, өгнүн, бажыңның дериг-херекселдерниң аттарын адап турар, домактарны тургузуптар харык-шинектиг.

2-ги бичии бөлүк (3-4 харлыг) Тема: “Төрелдерим ажил-ижи”

Эш-өөрү, улуг кижилер-биле харылзажыр, дилегни күүседип турар (Айтырып көрөм, өөрээниң илерет, дузалажывыт...). Сөс курлавыры байып турар.

Эвилен–ээлдек болурунуң эге дуржулгазын билир, улуг улус-биле “Силер” деп чугаалажыры чаңчылчып бар чыдар.

Бодунуң адын, фамилиязын, авазының, ачазының аттарын хүндүлел нзузу-биле адап турар.

Авазын, ачазын – чоок кижилерин таныырдан аңгыда, “даайым-күүйүм, акым-чаavam, угбам-честем, даай-авай” деп сөстөрниң утказын билип турар, харылзаалыг чугааның бөдүүн аргаларын билип турар. Чуруктардан акызын, чаавазын болгаш өске-даа төрелдерин айтып, адын хүндүткел нзузу-биле адап шыдаар.

“Малчын, чылгычы, кадарчы, саанчы, хойжу...” деп сөстөрниң уткаларын билип турар, оюннар үезинде сөстөрини ажыглап, сөс курлавырынче кирип турар. Малчын болгаш оон-даа өске мергежилдин кижилеринге хамаарышкан сөстөр-биле таныжып, сактып, шын адап турар.

Чүвелерниң кезектериниң, кижилерниң мага-бодунуң тургузуунуң аттарын, өнүн, шынарын, бүттүнген бүдүжүн, турар черин, ай-хүннү, амытаннар дугайында медээни билип турар (чүвүрнүн хончузу, кижиниң кастаа, ак-көк дээр, дүктүг тон, тас баш, хөй ыяш, чес хөнек, кежээ удуур, сылдыстыг дүн...).

Тыва улустуң чаңчылчаан ажил-ижинге хамаарышкан чуруктарны көрүп, чечен чугааларны дыңнап, аас чугаазынга ажыглап, сөс курлавырын байыдып турар.

Тыва дылдың үннериниң онзагайының дугайында билип эгелээр:

а) ажык үннер;

б) ажык эвес үннер.

Чуруктарны көрүп азы дыңнаан кыска тоолунда чүве аттарын “Кандыг?”, “Чүнү кылып тур?”, “Кайда?” дээн чергелиг демдек ады, кылыг сөзү тургузуглуг сөс каттыжыышкынын тургузуп турар (чүгүрүк аът, аът оъттап турар...)

Бөдүүн домактарны тургузуп турар (угбам чанып келди, ачам ажылдап турар, мал оъттап турар).

Чугаазынга чаңгыс аймак кежигүннерни кирип турар (Циркке теве, аът, көгө-буга көрдүм).

Улус-биле ажык, хостуг чугаалажып турар (диалог чугаага, хөй улус аразынга чугаага киржилгелиг). Эптиг-эвилең чугаа кылырынга, бодунуң сагыш-сеткил байдалын илередиринге чаңчыгып турар (“Экий”, “Четтирдим”, “Байырлыг”, “Меңээ солун”...).

Улустуң аас чогаалындан тыва тоолдарны сонuurгаар болгаш оон-даа өске хевирлерин дыңнаарынга ынак.

Чогаалда болуушкуннарны эдерти билип олар, маадырлар-биле кады хөлзеп, өөрүп билер.

Дыңнаан чогаалынга дүүштүр сценажыткан оюннарга киржип турар.

Шүлүк, тывызык, үлегер чугааларны шээжи-биле чугаалап турар.

Номга ынак, ооң чуруктарын сонuurгап көөр, чуруктарга дүүштүр харылзаалыг чугааны айтырыглар дузазы-биле атургузуп турар.

Ортумак бөлүк (4-5 хар) Тема: “Мээң чурттап турар черим”

Чүвелер, болуушкуннар болгаш бодун долгандыр турар байдалдарга дүүштүр медээлер дугайында башкызы, ада-иези, эш-өөрү-биле сайгаржып чугаалажып турар. Черлер, болуушкуннар аттары, кылдыныг илереткен чаа сөстөр-биле уругнуң сөс курлавыры байып турар. Оюн “Кудумчуга” (хайгааралын чугаалаар), оюн-эскериг “Арга иштинде кымыскаяк өө”, оюн-шилилге “Тайгада каттар” (адаар, өңүн тодарадыр).

Чурттап турар чериниң, ооң онзагайының дугайында улуг улустан дыңнап билер, сактып ап турар. “Хоорай-кода, суур-суму, аал-өг” дээн чергелиг сөстөр-биле таныжып, аас чугаазынга ажыглап, чуруктарга, оюннарга хамаарыштыр домактарны, харылзаалыг чугааны кылып турар. Оюн “Суурумнуң кудумчулары”.

Кызыл хоорай дугайында медээни сонuurгал-биле дыңнап, өскелерге чугаалап берип турар.

Бодунуң чурттап турар девискээриниң дугайында медээни улуг улустуң, башкының айтып бергени-биле таныштырып турар. Даглар, хемнер, хөлдер аттары-биле таныжар, чугаазынга шын ажыглап турар. Оюн “Тываның

хоорайлары”, “Чурттап турар черимде кудумчулар аттары”, “Шын адаар” (башкы чүве адын айтырар азы чуруктан көргүзөргө уруглар шын адаар).

Чүвелерниң кезектериниң аттарын, өнүн, шынарын, бүттүнгөн бүдүжүн, турар черин, ай-хүн, амытаннар дугайында медээни тайылбырлап, сөс курлавырын байыдып турар. Оюн “Дедир чугаа” (антонимнер адаттырар), оюн “Дүргөн адаар”.

Чугаазынга чүве аттарын, ооң чоок уткалыг сөстөрүн (синонимнерин) билип, ажыглап турар. Сөс курлавырында онзагай демдек аттары, кылыг сөстөри, наречие, эвилелдерни кириштирип турар.

Ниити, хуу аттарны ылгап билир. Тыва дылда үннерниң онзагайын билир, шын адаарынга чаңчыгып турар. Чугаа үннерин шын адап билир. Дыңнаан медээзин, тоолун, чечен чугаазын аянныг чугаалаарын өөренип турар.

Тыва чугаа аянын билир, аңаа дүүштүр домактарны тургузуп турар (сөглөкчиниң домактың соонга турары...). Оюн “Дериг-херексел” (аалга хамаарышкан, хоорайга хамаарышкан).

Чүвелер, дириг амытаннар (азырал, черлик) аттарын билир чугаа тургузарынга шын ажыглап турар.

Чер-чурт дугайында улустуң аас чогаалында (тоолчургу чугааларда) кыска медээлерни билир, бодунуң билип алганының шаа-биле эдerti чугаалап турар.

Тыва чогаалчыларның чер-чурт дугайында бижээн чогалдарын дыңнап танышкан. Уругларга бижиттинген тыва номнар-биле таныжып ап турар, билир.

Тыва хүндүткел аянын сагып билир, сценажыткан оюннар үезинде база херек кырында күүседип турар.

Тема аайы-биле тывызык тургускан оюннар уругларның аас чугаазын байыдар. Уруглар бо үезинде кончуг сонуургак, ада-иезинге, башкыларынга хөй-ле айтырыгларны салып, харыызын ыяап манаар. Ол хөйнү биликсээр. Таптыг, билдингир, чижектер кирип тайылбыр бээри, уругнуң бот-башкарнып өөрениринге салдарлыг.

Улуг улустуң (ада-иениң, башкының) талазындан айтырыгга харыы бербес, бужурганыр байдалдар чаш кижини хаалчак, бодунга бүзүрөвес, дидим эвес, кортук болу бээринге чедирип болур.

Уругларга чурттап турар чериниң онзагайын таныштырып, башкы кичээлдерни тыва улустуң амыдырал-чуртталгазы, ёзу-чаңчылдары-биле таныштыраарын уламчылаар.

Тайылбырда чижек кылдыр аас-биле ойнаар оюннарның чижээн кирип турар, херек кырында ажыглаар оюннарның хевирлери хөй, башкының

шилилгезинден хамааржыр. Ол дугайында чугааны дараазында эгелерде киирген.

Улуг бөлүк (5-6 харлыг) Тема: “Төрээн Тывам – байлак чуртум”

Башкының, ада-иезиниң, медээ-харылзаалыг чепсектер (телевидение, радио, интернет) дузазы-биле бодун долгандыр турар делегейниң дугайында медээлер-биле таныжып, чаа чүүлдерни шингээдиң ап, дыңнаан чүүлүн чугаазынга ажыглап, дамчыдып турар. Аас чугаазында сөс курлавыры чаа тыва сөстөр-биле байып турар.

Чоок кижилеринге хамаарыштыр хүндүлел аттарын билир, оларның дугайында кыска чугааны тургузуп шыдаптар.

Тыва дугайында билии делгемчип, Тываның картазындан кожууннарны көргүзүп шыдаар. Тывада кандыг байлактар барын чуруктар көрүп, башкының беседазы болгаш экскурсиялар үезинде таныжар, сактып ап турар.

Тыва улустуң ажыл-ижин билир, чуруктар дузазы-биле улуг эвес харылзаалыг чугааны тургузуп шыдаптар.

Тыва улустуң ажыл-амыдыралыңа, төрээн черинге, нзу-чаңчылдарыңа тураскааткан чогаалдарга, тоолдарга, йөрээлдерге дүүштүр сценажыткан оюн-көргүзүглерге киржиң, дыл-домаан сайзырадып турар.

Төрээн чурт дээрге аалы, өг-бүлөзи, ада-иези, дөргүл-төрели деп билиишкинни угаап-медереп турар.

Тыва чугааның аяныңа дүүштүр (сөстөрни адаарының онзагайы (сөс эгезинге чүве аттарын дүлейзимээр үн-биле илередири: д- [т] , б-[п]); сөстөрде ударение сөөлгү слогта дээрзин билип ап турар, нарын сөстөрни шын адаары, домактарны тургузарының онзагайы) чугааланырын билип турар.

Бердинген темага (чурукка хамаарыштыр, дыңнаан чогаалыңа дүүштүр) монолог чугааны тургузуп турар.

Диалог, хөй кижини аразында чугаага киржиң турар, бодунуң билиин, медээзин дамчыдып турар. Дес-дараалаштыр чыскаап каан сюжеттиг чуруктарга таарыштыр улуг эвес харылзаалыг чугааны тургузуп турар.

Бодунуң көргенин, дыңнаанын, хайгаарылын тыва дылга чедимчелиг чугаалап турар.

Тыва чечен чогаалга сонуургалдыг, тоолдардан үзүндүнү чедингир, уран (деңнелгелерлиг, эпитеттерлиг), аяныг чугаалаарыңа ынак. Рольдап ойнаарыңа сундулуг.

Тыва улустуң төрээн чер дугайында үлегер домактары, ырылары, тывызыктары-биле таныш, күүседип турар.

Оюннар (сюжет-рольдуг болгаш оон-даа өске) дузазы-биле уруглар тыва аас чугаазын сайзырадыр, тыва шүлүктөрни, орус болгаш өске чоннарның

тыва дылда очулдуруп каан чогаалдарын сонuurгап дыңнаар, эдerti чугаалаар.

Номчаан чогаалдарын эдerti чугаалап, сактып алганы-биле чуруктар чуруп, чурукта чүнү көргүскенин боду тайылбырлап өөренир.

Бодунуң болгаш өскелерниң кылдыныынга хамаарылгазын илередип шыдаар.

Сөс курлавыры байып, домактарны, харылзаалыг чугааны делгеренгей кылып турар.

Школага белеткел бөлүү (6-7 хар) Тема: “Төрээн черим делгемнери”

Башкының, ада-иезиниң, медээ-харылзаа чепсектериниң (телевидение, радио, интернет) дузазы-биле бодун долгандыр турар делегейниң дугайында медээлер-биле таныжып, чаа чүүлдерни шингээдип ап, дыңнаан чүүлүн чугаазынга ажыглап, тыва дылынга дамчыдып турар. Аас чугаазында сөс курлавыры чаа тыва сөстөр-биле байып турар.

Уругнуң сонuurгалы улгадып, Тываның картазындан кожууннарны тып, ук кожууннарның онзагайын мал-маган, уран чүүлдүң кижилери, аржаан суглары, хөлдери-биле танып ап турар кылдыр өөренир. Тыва дугайында кино-чуруктар дузазы-биле төрээн чериниң бойдузунуң онзагайын билир.

Тываның чамдык (бодунуң чурттап турар девискээринде) аржааннарын билир (аржааннарга кирериниң чурумун, нзу-чаңчылдарны билир, эш-өөрүнге чугаалап турар...).

Алгыш-йөрээлдерни шээжи-биле билир.

Өг-бүле, дөргүл-төрөл, төрээн чер дугайында медээлерни билир, харылзаалыг чугааны (шингээткен темазынга дүүштүр) тургузуп шыдаар.

Россия улуг чурт дээрзин медеpеп билир, ооң иштинде Тыва хөй национал чоннуг, хөгжүп турар республика дээрзин башкыларының таныштырганы, ада-иениң өөредип турарын нзугаар билир.

Төрээн чер дугайында харылзаалыг чугааны тургузуп шыдаар (“Мээн кырган-авам чурту”..., “Малчыннарның ажылы”, “Тывада азырал малдар”, “Малдың ажык-дузазы”...).

Сөстөрде үннерни бөлүүнүң аайы-биле ылгап турар.

Аас чугаа культуразын сагып турар. Эвилең-ээлдек сөстөр уругнуң быжыг сөс курлавырын тургузуп турар. Бодунуң бодалын логиктиг шын илередип турар. Төрээн чер, ада-өгбениң ажыл-ижиниң, бойдус дугайында медээни тургузуп шыдаар.

Тоолдарны, тоолчургу чугааларны эдerti чугаалап билир. Өөрөнгөн үлегер домактарның утказын дамчыдып шыдаар. Тывызыкты ыдып билир.

Бердинген слогтардан сөстөрни, сөстөрдөн домактарны тургузуп турар.

Чечен чогаалга ынак, чогаалчылар аттарын билир.

III.2 “Күзээнин чедер, сураанын тывар” (познавательное развитие)

Сорулгазы: уругларның өөренип турар темазынга дүүштүр ниити медээден эргежок чүүлдү тып, ылгап, шинчилеп тывар арга-шинээн сайзырадыр, чоннуң аас чогаалынга, амыдыралының угланыышкыннарынга даянып, тыва чугаага өөредир, чаа билигни дыңнап, өттүнүп, боданып шиңгээдирииниң аргаларын таныштырып кижизидер.

Аажы-чаң, мөзү-бүдүш тодарадырынга, болуушкуннарның болуп турар чылдагааннарын тыва чоннуң дыл-домаа, тывызыктар кайгамчык улуг салдарлыг. Угаан-медерел сайзырадырынга, чүвени сактып алырынга, санны санап өөрениринге тыва оюннар кончуг дээштиг: “Бир деп чүл?”, “Чадыр өг”...

Тыва тоолдарны дыңнап тура, уруглар черниң кыры, октаргай делгеми, оран-чурт, оларның девискээри, тургузуу дугайында билиглени ап, сактып алып.

Кадыкка, амы-тынга онза айыылдыг чүвелерни ылгап билиринге өөренип турар. Оюн “Артык херекселдер” (уруглар ниити чүвелерден айыылдыг эт-херекселдерни ылгаар).

1-ги бичии бөлүк (2-3 харлыглар) Тема: “Мээң өг-бүлөм”

Дыңнаан тоолунда, көргөн чуруунда дириг амытаннар аттарын сактып адаар.

Көргөн чуруунда өг-бүлө кежигүннерин тывар, адаар: “Бо авай”, “Бо ачай”... Төрөл аймак чуруундан авазын, ачазын, угбазын, акызын, кырган-авазын, кырган-ачазын тывар, адаар.

Сюжеттиг чурукта кымның чүнү канчап турарын тодарадып адаар.

Чуруктарда чүве аттарынга (чүвелер, дириг амытаннар, кижилер, эт-херексел) башкының дузазы-биле тыва ат бээр.

Дыңнаан тоолундан, көргөн кино-чуруктан чүвелерниң хемчээлиниң дугайында сөс каттыжыышкыннарын адаар: “Улуг өг”, “Бичии анай”, “Калбак тавак”...

Чүвелерни өң-чүзүнүнүн аайы-биле тодарадып илереткеш, аңгылай салыр. Авазынга, ачазынга, акызынга... хамаарылгалыг чүвелерни таарыштыр салыр.

Бердинген чуруктан дириг амытаннарның кылдыныын тодарадып адаар (аът дүрген, инек оожум...).

Хүндүлел ёзулалын сагып турар.

2-ги бичии бөлүк (3-4 харлыглар) Тема: “Төрөлдерим ажыл-ижи”

Башкының адааны сөстөрдөн эвилең-ээлдек сөстөрни тывар, шын адаар, сөс каттыжышкыны тургузар.

“Сөс-биле оюн”. Чаа шиңгээдип турар сөстөрүн чугаага ажыглап, оюннарга хереглээри (“Ужар-ушпас”, “Малдың эдери”, “Мээң даайым ”...).

Үелерге хамаарышкан сөстөрни адаары (дүн – караңгы, соок, коргунчуг, шимээн чок..., чай – изиг...), оларның-биле домак тургузары.

Дыңнаан тыва тоолундан аттарны тып адаары.

Төрөлдер аттарын илередир сөстөр аразындан эр кижиге хамаарышкан аттарны тывары.

Сюжеттиг чурукту көрүп ора, өггө хамаарышкан чүвө аттарын чаңгыс черге чый каары, оларның аттарын шын адап, сөс каттыжышкыны, домак тургузары.

Чуруктуг номнарны көрүп ора, ооң иштинден билири чүвө аттарын тывары, шын адаары, харылзаалыг чугаа кылыры.

Бодунуң өг-бүлезиниң болгаш өске төрөлдериниң фамилиязын, адын тодарадыры.

Ортумак бөлүк (4-5 харлыглар) Тема: “Мээң чурттап турар черим”

Чуруктарны көрүп ора, бодунуң чурттап турар чери-биле деңнээри. Дөмей болган чүүлдерин тыва дылга тодарадып айтыры, танышырып чугаалаары.

Бодунуң болгаш өске төрөлдериниң фамилиязын, адын тодарадыры. Оларның чурттап турар черин адаары.

Сюжет-рольдуг оюннарны ойнаары.

Чурттап турар чериниң дугайында сөс каттыжышкыннарын тургузары.

“Чайлаг”, “Күзөг”, “Кыштаг”, “Чазаг” деп билиглерни сюжеттиг чуруктар дузазы-биле тодарадыры.

Тыва чогаалчыларның чогаалдарын дыңнап, ооң иштинден дааш, шимээн илереткен сөстөрни тывары.

Дыңнаан тоолундан эки маадырларны илередип тывар, маадырның ссжы-чаңының эки талаларын тайылбырлаары.

«Малчын» деп оюнну ойнаар. Саанчы кижиге, чылгычы болгаш өске-даа мергежилдиң кижилеринге херек эт-херекселдерни бөлүктөп чыыр.

Оюннар үезинде Тыва, төрөөн чер дугайында чуруктар чурууру, пластиллинден сюжеттиг панорама кылыры.

“Тыва аал” деп темага панорама кылыры. Тус-тус кажааже малдарны тускайлап киирери.

Улуг бөлүк (5-6 харлыглар) Тема: Төрөөн Тывам – байлак чуртум.

“Тываның төвү – Кызыл” деп темага дүүштүр билириниң шаа-биле

чурук чуруур.

Кызыл хоорайда онзагай черлер барын чуруктарга даянып чугаалаар.

Дыңнаан тоолундан, чечен чогаалдан тыва улустуң чаңчылчаан ажыл-ижинге хамааржыр үзүндүлөр барын тодарадыр.

Тываның картазындан чурттап турар черин айтыр. Кызыл хоорайда тураскаалдар-биле таныжар, таныыр, тайылбырлап шыдаар. Каа-Хем, Бии-Хем катгышкаш, Енисей болган деп билир. Каа-Хемниң, Бии-Хемниң баштарында чүү деп суурлар барын өөренир.

Чурттап турар черинде, кырган ада-иезиниң, төрелдериниң чурттап турар черин айтыр. Ында кандыг хемнер, даглар барын тывар. Улуг улустан айтырып алгаш, эштеринге чугаалап бээр.

Башкының негелдези ёзугаар саазындан, картондан хевирлер кылып, оларның тыва улустуң эдилелдериниң кайызынга дөмей болурун эштеринге тыптылары.

Кажыктар-биле оюннар ойнаары. Чадаананың Бора-Булак ховузунга аът чарыштылары. Аът чарыжынга хамаарышкан сөстөрни сактып аар.

Дыңнаан тыва аас чогаалының хевирлеринден, чогаалдардан төрөөн чериниң дугайында чечен чугааларны, шүлүктөрни улуг улустуң дузазы-биле тывар, башкызынга, эш-өөрүнге таныштырып чугаалап бээр.

Ада-иезинден, улуг кижилерден айтырып тургаш, Тывада ховар аң-мең, үнүштер дугайында чуруур, ооң дугайында эштеринге чугаалап бээр.

Тыва чоннуң чурттаар оран-савазының дугайында, оларның онзагайын бодунуң билириниң шаа-биле чугаалаар.

Школага белеткел бөлүү (6-7 харлыглар) Тема: “Төрөөн черим делгемнери”

Чурттап турар чериниң аайы-биле аржааннарны, хөлдөрни, улуг хемнерни, дагларны тывар, эш-өөрүнге билип алган шаа-биле чугаалап бээр.

Тываның төвү Кызылда культура болгаш спорт адырынга хамаарышкан черлерни ада-иезиниң, башкызының, чуруктарның дузазы-биле тывары, өг-бүлезинге, эштеринге таныштылары.

Тываның сүлде демдээнде чүнү кииргенин, ыдык тугунуң өң-чүзүнүн тодарадыр, оларның дугайында эштери, башкызы-биле чугаа кылыр.

Тываның ыдык ырын дыңнаар, өөренип аар.

Тываның картазындан кожууннарны тывар.

Тыва Республиказының Чазааның даргазы кым дээрзин ада-иезиниң, башкызының дузазы-биле тывар, сактып аар.

Тывага чурттап чораан Россияда билдингир кижилериниң дугайында сактып аар.

Тыва, орус болгаш өске-даа чоннарның байырлалдарын сактып аар,

оларның онзагайларын билириниң шаа-биле чугаалаар.

Агаар-бойдустуң болушкуннарының, мал, аң-мең куштарның онзагай чүүлдериниң дугайында ада-иезинден, башкызындан айтырып сактып аар, эштеринге чугаалап бээр.

Россияда чурттап чоруур чоннар дугайында дыңнаан тоолдарыңга, чогаалдарыңга даянып, бодунуң билириниң шаа-биле (айтырттынып тургаш) тайылбырлаар.

Ш.3. “Сөстүң чигези дээштиг” (развитие речи)

Сорулгазы: назы-харыңга дүүштүр уругларның тодаргай эртемни өөрениринге чугула сөс курлавыры-биле уругларны чепсеглээр, оюн болгаш кичээлдерниң өске-даа хевирлериниң үезинде чугаазы сайзырангай уругну кижизидер, даалгаларга дүүштүр угаап-боданыр аргазын сайзырадыр.

Аас-дылы чечен-мерген кижилер чон аразыңга бодун алдынып шыдаар, амыдыралдың бергелеринге торулбайн баар дээрзин тыва улустуң тоолдарында (“Үш чүүл мергенниг оол”, “Уран-Дойду”, “Чыраа-Кулун”...) илереткен.

Дилегни, бодунуң бодалын, дыңнаан азы дыңнадыр дээн медээзин уругларга тода чугааладып өөредирин назы-харының онзагайын барымдаалап, эң ылаңгыя, уругнуң чугаазының шын хевирлеттинер үезинде чорудары чугула. Уруглар кандыг-даа чугаа кылырда, баш удур боданыры херек дээрзин шингээдир. Уругну чугаазыңга кичээнгейлиг болурун чажындан белеткээр.

1-ги бичии бөлүк (2-3 харлыглар) Тема: “Мээң өг-бүлөм”

Өттүнүп азы чуруктан көрүп тургаш, мал-маганның эдерин көргүзөр.

“Сайзанап” деп оюнну эштери, башкылары-биле ойнап тургаш, өгдө дериг-херекселдерни бодунуң хире-шаа-биле сактып, шын адаар:

- аяк-сава аймаа (паш, омааш, хымыш...);
- орун-дөжек (чоорган, орун, сыртык...);
- эт-херексел (аптара, суугу, кыскаш...).

Арыг-силиг сагыырыңга хамаарышкан бөдүүн сөстөрни өөренир (саваң, аржыыл, дыргак...).

“Ачам – чолаачы”, “Авам – эмчи”, “Акым – чурукчу”, “Угбам – даараныкчы” дээн хевирлиг оюннар дузазы-биле рольдап ойнаар оюннар, сюжеттиг чуруктарга даянып, уруглар чаа сөстөр-биле таныжар.

Чуруктан кижиниң мага-бодунуң тургузуунуң адын адап өөренир.

Чуруктан тыва кижиниң кедер идик-хевин улуг улусту эдерти адаар.

Оюннар дузазы-биле тыва сөстөрни адаарын өөренир, сөс каттыжыышкыннарын тургузар, кыска домактарны сюжеттиг чуруктарга дүүштүр тургузар.

2-ги бичии бөлүк (3-4 харлыглар) Тема: “Төрөлдерим ажыл-ижи”

Мал-маганның эдерин дыңнаан шүлүктөргө, чечен чугааларыңа дүүштүр өтүнүп азы чуруктан көрүп, эдерин көргүзөр.

“Сайзанақ” деп оюнну эштери, башкылары-биле ойнап тургаш, өгдө дериг-херекселдерни шын адаарын катаптаар, чоок кижилериниң ажылдап турар ажылыңа хамаарыштыр сөс каттыжышкыңары, кыска домактар, харылзаалыг чугаа тургузарын оралдажыр.

Арыг-силиг сагырыңа хамаарышкан нарын сөстөрни өөренир, катаптаар.

Сюжеттиг чуруктар, оюннар, чечен чогаалдарны-өбиле таныжып, тыва кижиниң ажыл-ижинге хамаарышкан сөстөрни чугаазыңа ажыглап өөренир.

Чуруктарда кижиниң мага-бодунуң адын шын адап өөренир.

Музейлерге барып азы таныжылга кичээлдерге тыва идик-хепке хамаарышкан чаа билиглер-биле таныжар, сөстөрни адап өөренир, улуг улусту эдерти адаар.

Кыс, эр кижилерге хамарышкан дериг-херекселдерни, каасталгаларны адап өөренир.

Сюжеттиг чурукка кыска чугаа тургузуп өөренир.

Үннерни шын адаарынче угланган оюннар: “Шын ада”, “Дыңнап өөренили”. Үлегер домактарны адап, сактып өөренир (бөлүктөп өөренир).

Чурукка дүүштүр өөрөнгөн чаа сөстөрин ажыглап тургаш, бөдүүн домактар тургузар.

Мурнунга каап каан херекселдерден шилилгелиг тып өөренир темалыг оюннарга киржир (аяк-сава аймаа, мал-маган аймаа, дөргүл-төрөлдер).

Чоок кижилериниң ажыл-ижин таныштырар беседаларга киржир.

“Кырган-авам инек саап ор” деп темага чугаа тургузуп ойнаар. Сөс курлавырын байыдар (инек, хой, саар, хумуң, сандай, “саар-саар”...).

Ортумак бөлүк (4-5 харлыглар) Тема: “Мээң чурттап турар черим”

Оюн “Аалга”. Аалдың турар черин сюжеттиг чуруктардан тодарадып адаар (даг эдээ, шынаа, оргулааш). “Аалга” деп сюжеттиг чурукка кыска домактар тургузуп, харылзаалыг чугаа кылыр. “Аал”, “Өг” деп темаларга хамаарыштыр сөс каттыжышкыны, кыска домактар тургузар, сөс курлавырын байыдар.

Өг иштиниң дериг-херекселдерин адаар, хевирин тодарадып өөренир, сактып аар (ожук борбак, сыртык шөйбек...).

“Сайзанақ” деп оюнга рольдап киржир (аалчыны уткууру, аяк-шай сунары, удур-дөдир айтыржыры...).

Чурттап турар чериниң дугайында таныштырылгалыг чугааны кылыр (Мээң чурттап турар черим – хоорай. Хоорайның ады – Кызыл. Кызыл

чараш. Ол хем кыдыында турар...).

Чурттап турар черинде онзагай төөглүг аттарны сактып аар.

Тыва эт-херекселдер, дериг-херекселдер, мал-маган аттарын катаптаар, аас чугаазынга хереглээр. Сөстөрде үннерни шын адаарынче угланган оюннарны ойнаар, үлегер домактар утказын чугаалап өөренир, тывызыктыр тып өөренир.

Тыва тоолдарны рольдап ойнаары.

Сөстөрниң чоок, удур утказын тывар оюннарны ойнаар, удур чогаадыр оюн, кандыг-бир темага бөлүктөп, маргылдаалыг оюннарга киржири.

Сюжеттиг азы чаңгыс темага пластилин-биле чүвелер туткаш, аңаа хамаарыштыр харылзаалыг чугаа тургузар.

Оюн “Экскурсовод”, “Гид”.

Төрөөн чер дугайында солун, кыска чечен чугаа тургузар.

Хүндүлел ёзулалдарның сөстөрүн сактып ап, хүн бүрүде ажыглаар.

Төрөөн чер, Тыва дугайында шүлүктөрүн доктаадыр, чечен чугааларны башкыларындан, ада-иезинден дыңнааш, эдерти чугаалаар.

Улуг бөлүк (5-6 харлыглар) Тема: “Төрөөн Тывам – байлак чуртум”

Төрөлдери-биле, чоннуң ажыл-ижи, нзу-чаңчылдары-биле таныжылга уланчылаар. Кырган-авазының, кырган-ачазының чурттап чораан черлерин билир, ада-иезин дамчыштыр таныжар, чоок сеткип өөренир.

Тываның бойдус байланың дугайында медээни сонуургаар, башкыларындан, ада-иезинден айтырып өөренир. Чуруктардан казымал байлактарның чижектерин тып, оларны сактып ап, чугаазынга ажыглап өөренир. Аттарын шын адаар.

Оюн “Геолог”, “Аян-чорук”, “Угаанныгбайлар”.

“Ак-Довуракта даг-дүгү бар”, “Чадаанада хөмүр-даш бар”, “Шагаан-Арыгда цемент бар” дээн чижектиг тайылбырлыг оюннарга киржир.

“Кым болур мен?” Мергежилдер сөстөрүн өөренир.

Оюн “Аалга”. Тыва улустуң ажыл-ижинден алыр байлактар дугайында сюжеттиг чуруктардан азы рольдап ойнап тура, харылзаалыг чугаа тургузуп өөренир. Сюжеттиг оюннар “Дүк салыры”, “Кидис кылыры”, “Инек саалдазы”, “Быштак кылыры”.

Төрөөн чер дугайында чечен чугааларны, тоолдарны дыңнап, эдерти чугаалаар. Сөс курлавырын байыдып ап турар.

Төрөөн чериниң алдарлыг кижилери база байлаавыс деп башкының ажыл-чорудулгазындан билип аар.

Кадык камгалаарынга хамаарыштыр улустуң нзу-чаңчылдарын сагып өөренир, Тываның аржааннары-биле таныжыр, ужур-утказын бодунуң шаа-биле дыңнап өөренир. Аржааннарга кирип турганын эштеринге,

башкыларынга чугаалап бээр. Башкының дилээ-биле азы негелдези-биле тайылбырлыг оюннарга киржир.

Школага белеткел бөлүү (6-7 харлыглар) Тема: “Төрээн черим делгемнери”

Оюн “Мээң чуртум”, “Мээң кожаларым”, “Төрелдерим”.

Эт-херексел, дериг-херексел, мал-маган аттарын сактып, чугаазынга ажыглап турар.

Хем, сугларга хамаарышкан ёзу-чурумнарны сагып, сюжеттиг оюннар ойнап тургаш, чечен чугааларны дыңнап, рольдап ойнап турар, сактып аар.

Тываның улуг хөлдери. Балык-байлаң аттарын адаары, сактып алыры.

Төрээн черинге, төрел чонунга хамаарышкан үлегер домактарны сайгарар чугаага киржип турар.

Тывызыктырны тып, боду чогаадырын шенеп турар.

Тоолдарны, чечен чугааларны дыңнап, эдерти чугаалаар.

Чогаалдарны сонuurгап, боду чогаадып шенээр.

Көрген, билген, дыңнаан медээзин делгеренгей эдерти чугаалаар.

Сюжеттиг чуруктардан чүве аттарын, сан аттарын, демдек аттарын бөлүктөп адаар, ниити чүүлден ылгап тодараткаш, чүге ынчаар кылып турарын тайылбырлап берип турар.

Сөс курлавырын чаа сөстөр-биле байыдып, чугаазынга ажыглап турар. “Төрээн черим” делгемнери деп темага чугаа кылырынга ада-иениң, башкының дузазы-биле белеткенип, кайы-бир угланыышкынга хамаарыштыр тайылбырлаг чугаа кылып шыдаар: “Тываның даглары”, “Авамның чуртунда даглар”, “Кырган-авам чуртунда шынаа, оргулааш”.

Кижиниң төрээн чери, чурту деп билиишкин-биле улуг улустуң дузазын көрүп медресеп билип эгелээр.

Өгнүң эр болгаш херээжен ээлериңиң тус-тузунда хүлээлгелерин, сагыр ужурлуг арга-мергежилдерин, ажил-агыйын сюжет рольдуг оюннарга ойнап өөренир.

Төрээн чер, ажил-агый, ёзу-чаңчылдар дугайында шүлүктөрни дыңнаар, сактып ап, эдерти чугаалаар, доктаадыр.

Тываның географтыг картазындан кожууннарны тып өөренир, кандыг байлактар-биле онзаланып турарын башкызындан, улуг улустан дыңнап, сактып алып, эдерти чугаалаар, эштеринге дамчыдып бээр.

Тыва чуртун алдаржыдып чоруур билдингир эртемденнер, артистер, чурукчулар, чурт баштаңчыларын танып, адап, оларның дугайында улуг улустан медээ чыыры, эштеринге чугаалап бээри.

Төрээн чуртунга, ажил-агыйыңга, ёзу-чаңчылдарыңга хамаарышкан улуг улустуң чагыг-сүмезин, өөредиин сактып аар, билип алганын чугаалап

өөренир. Сөс курлавырын байыдар.

Тываны кызыгаарлаан черлер дугайында медээни өөренир. Россияның девискээринде биче-буурай чоннар дугайында медээни башкызындан, ада-иезинден билип ап, эштеринге таныштырар (картаны ажыглап өөренир).

Ш.4. “Сагышты ыры-биле ажыдар, чаяанны ажыл-биле ажыдар” (художественно-эстетическое развитие)

Сорулгазы: тыва улустуң уран чүүлүндө (хөгжүм, ыры, чурулга, театр...) төрөөн чер, кады чурттап чоруур өске аймак чоннар-биле найырал болгаш оон-даа өске темалар-биле холбаалыг ыры, тоол, үлегер домак, тывызыктарны өөредир, уругларда бар салым-чаяанны сайзырадыр, тыва чоннуң амыдырал-чуртталгазынга даянып, чараш мөзү-бүдүшкө кижизидер.

Ырыларны назы-харга дүүштүр, тема аайы-биле ырлап күүседиринге белеткенер. “Өпей ыры”, “Кадарчының ыры”, “Аңчының ыры”, “Аян-чорукчунуң ыры”, “Мал-маган дугайында ырылар” (башкының чогаатканы ырылар дээш о.ө.)

Чон ырыларны ажыл-чорудулга үезинде ырлажып чораан дээрзин билип ап, “Дүк дою”, “Тараа дою”, “Тарак дою” болгаш оон-даа өске байдалдар үезинде күүседип чораны-биле таныжып аар, ырлап өөренир.

Тыва чоннуң хөгжүм херекселдери-биле таныжар. Оларны тайылбырлаарынга чаңчыгар.

Оюннар: “Чайгагга концерт”, “Хөгжүм херекселдерин чурууру, хол-биле тудуп кылып өөренили”...

Бичии бөлүктен школага белетктел бөлүүнге чедир (2-7 харлыгларга чедир)

Бичии хемчээлдиг ырылар, көгүдүглер, дүрген чугааларны күүседир.

Башкызын өттүнүп ойнаар-кызын чемгереринге, хепкереринге, удударынга көгүдүглерни күүседир, сюжет-рольдуг оюннарга идепкейлиг киржир.

Бот-боттарынга бөлүктөп концерт көргүзери.

Төрөөн чериниң бойдузунга хумага илереткен оюннар ойнаары, йөрээлдер чугаалаары.

Тыва улустуң ыры, кожамыктарын өөренири, эш-өөрүнүң мурнунга байырлалдар үезинде күүседип бээри.

Тыва улустуң мал-маганга хамаарышкан йөрээл, алганыг кирген тоолдарын дыңнаары, эдерти чугаалаары. Йөрээлдерни доктаадып алыры.

Темалыг сценажыткан көргүзүглерге киржип, бодунуң билириниң шаа-биле ыры, кожамыктырны күүседип, үлегер домактың утказын тайылбырлап, тывызыктарны ыдып ойнаары.

Тыва улустуң байырлалдары. Байырлалдарның онзагайы. Янзы-бүрү

темалыг байырлалдарның көргүзүүн оюн хевиринге күүседери.

Улустуң чаңчылчаан байырлалдарын сценаждып ойнаары.

Тыва чогаалчыларны танып алыры, уругларга тураскааткан чогаалдары-биле таныжылга, ырларны күүседери.

Тыва ырлар, кожамыктар мөөрейинге киржири.

Тываның географтыг картазындан кожууннарны тып өөренири, кожуун бүрүзүндөн билдингир чогаалчыларны, ыраажыларны илередири.

Музейлерге экскурсия кылып, тыва улустуң уран чүүлүнге хамаарышкан делгелерни көрүп, көргөн, билгенин ада-иезинге, башкыларынга, эштеринге чугаалап бээри.

Оюннар (календарь байырлалдарынга, тыва улустуң чаңчылчаан байырлалдарынга дүүштүр): “Үүлө бүтсүн, чорук чогузун!”, “Сагынгырлар, тывынгырлар маргылдаазы”, “Аалга кирген кижини аяк эриин ызырар”, “Сагышты ыры-биле ажыдар”, “Хөөмейим кагбас-ла мен”, “Дыңгылдайлап ойнап берээл”.

III.5. “Чарынның алдынга чытпастар” (физическое развитие)

Сорулгазы: уругларның өөредилге үезинде угаанын, күш-ажыл үезинде эрес, кашпагайын, маргылдаа үезинде ааскыр-сөскүрүн оюннарга бадыткаар байдалга кижизидер, тыва болгаш өске-даа аймак чоннуң маргылдаалыг оюннарын таныштырар, бодунуң күш-шыдалын быжыктырарын, аас чугаазының сайзыралын, арга-шинээн бедидеринге кижизидер.

Тыва улустуң байырлалдарының үезинде күш-шыдал, эрес-кашпагайының талазы-биле ойнаары.

Оюннарны ойнап күүседип тургаш, сөс курлавырын байыдып, аас чугаазынга ажыглап өөренири.

Оюннарга дүүштүр сөстөрүн шын адаары, сөс каттыжышкыннарын тургузуп, домактарны, харылзаалыг чугааны сюжеттиг чуруктар дузазы-биле тургузары.

Бичин бөлүктөн школага белеткел бөлүүнүгө чедир

(2-7 харлыгларга чедир)

Салаалар, карактар-биле оюннар ойнаары (салааларның аттарын сактып аары).

Оюн “Чарыш”. Хаак аъттар мунуп алгаш, чаржыры. Аът тудуп, аргамчы октаарын өтгүнери.

Кажык-биле оюннар (кажыктырның арнын тодарадыры). Оюннар: “Аът чарыштырары”, “Бодалажыры”...

Оюн “Хүреш” (мөгениң кедер хевин танып, сактып алыры). Мөгелер өтгүнүп девири. Хүреш оюнунга хамаарыштыр сөс курлавырын байыдары: дегээлээр, буттаар, бөөлдээр, чая тудар, чая кагар... Мөгениң күүседир

кылдыныгларын, хүрештин бөдүүн аргаларын танып, сактып алыры.

Оюн “Шыдыраа” (шыдырааның бодаларының аттарын адап өөренири, сактып алыры). Көштерни көжүп өөренири, “Мат”, “Ту” болгаш оон-даа өске билиишкиннерни өөренип билип алыры. Оюнну ойнап оргаш, удурланыкчызы-биле сөс аянынга чижип ойнаары.

Тыва улустуң оюннарында кирген сөстөрни шын адап өөренири.

Сюжеттиг чуруктарны көрүп, домак чогаадыры.

Оюн “Ча адары”. Ча адып ойнаарынга сөс курлавырын байыдары.

Тываның алдарлыг, билдингир спортсменнериниң чуруктарын көрүп, сактып алыр. оларның дугайында башкызындан, ада-иезинден дыңнаан билиин эштеринге дамчыдып чугаалаары.

Тыва улустуң оюннарында кирген сөстөрни шын адап, сюжеттиг чуруктарга дүүштүр домактар тургузары, харылзаалыг чугаа чогаадып өөренири.

Тыва болгаш өске-даа чоннарның оюннар дугайында тоолдарын, чогаалдарын дыңнааш, эдерти чугаалаар.

Тываның делегейге билдингир спортсменнериниң чуруктарын көрүп, сактып алыр. Оларның дугайында медээни башкыларындан, улуг улустан айтырар, дыңнаанын эштеринге чугаалап бээр.

Тыва чоннуң байырлалдарында (дүк дою, тарак дою, буга байырлалы, шагаа, наадым...) тус-тус оюннарны сактып, сюжеттиг чуруктарга таарыштыр чугаа кылып өөренири. Сюжет-рольдуг оюннарга идепкейлиг киржири, аас чугаазын чаа сөстөр курлавыры-биле байыдары.

IV. ӨФКС: ШНЧУАЧ-ге өөредилгениң ажыл-чорудулгазы, оюннарның чаңчылчаан болгаш чаа хевирлери

ӨФКС кыйгыры: “Уругларны бүгү амыдыралының дургузунда чугула херек билиг-биле чепсеглеп каары”.

Школа назыны четпээн уруглар албан черлериниң кол сорулгазынга школа назыны четпээн уругларның ниити культуразын, күш-шыдалын, мөзү-шынарын, угаан-боданырын болгаш чараш, каасты эскерип чоруур аажы-чаңын бот-тускайлаң хайгаарап шыдаар кадыын камнаар арга-шинээн хевирлээринче, өөредилгеге сонuurгалдыг болурун оттурарынче, өске кижилер-биле харылзажып билирин кижизидеринче угланган.

Өөредилгениң ажыл-чорудулгазының база бир чугула угланыышкыны – уругнуң бодун кижини мен деп медегерлиг биле бээринге, амыдыралда чугула харылзааларга: өг-бүлезинге, төрөөн черинге, чуртунга хамаарыштыр бодунуң дугайында билип эгелээриниң эгезин салыры.

Чаа үениң стандарты уругларны школага шуут белеткээринче эвес, а уругларның ниитилелге алдынып билирин болгаш тускай (онзагай, өскелерге

дөмейлешпес) аажы-чаңын сайзырадырынче онза кичээнгейни салып турар.

Өөредилге ажыл-чорудулгазының янзы-бүрү хевирлерин ажыглалга кирип тургаш, уругну ниитилелге алдынып билиринге чепсеглээри, уруг боду «школага өөрениксеп тур мен» деп шиитпирге сонуургалдыг апаарынга чедир кижизидикчи башкыларның мурнунда улуг ажыл чыдып турар.

Чаа чүүлдү баш удур билип алыксаар, сонуургак, сонуургаачал аажы-чаңныг, бот-идепкейи бедик сайзыралы делгем, улуг улус болгаш эш-өөрү-биле чугаалажып билир уругнуң школага беленин бадыткаар түңнелдерни, хайгааралдарны чорударын башкылар ажылдап кылып тура, эге школаның башкылары, ада-ие-биле харылзаалыг болуру чугаажок.

Уругларның чаа чүүлдү шингээдиринге бот-тускайлаң угланып-башкарныр, сонуургап-шингээдип, харылзажып сайзыраарынга чаа үениң негелдезинге дүүшкек дериттинген кабинеттерлиг болуру башкының ажыл-чорудулгазынга деткимче салдарлыг.

Уругларның бот-тускайлаң сайзыралын чугулага алырындан ангыда, кижизидикчи башкы оларның улус аразынга, хөй-ниити черлериниң алдының өөренип, чаңчыгарын чугулага ап, ада-ие-биле сырый холбаалыг ажылдаар.

“**Тыва дыл**” деп чижек программада өөредилгениң ажыл-чорудулганы чорударының угланышкыннары, чаңчылчаан болгаш чаа хевирлери болгаш кичээлдерге чорудуп болгу дег оюннарның чижектери.

Өөредилгениң угланышкыннары	Чорудар ажыл-чорудулганың хевирлери	Оюннарның чижек хевирлери
«Ада сөзүн ажырып болбас, ие сөзүн ижип болбас»	Чаңчылчаан хевирниң ажыл чорудулгазы Беседалар (хевирлери) Кичээлдер Оюннар Викториналар	Өтгүнүг оюннар Сюжеттиг оюннар Удур чогаадыр Шиижиткен Шиижиткен диалогтар Инсценировкалар
«Күзээнин чедер, сураанын тывар»	Клубтар Хол-биле тудуп кылыр ажылдар Шиижидип ойнаар ажыл-чорудулга Дидактиктиг оюннар	Проект-оюннар Ойнаарактар-биле оюннар Удур чогаадыр оюннар Бойдус материалдары-биле оюннар Сөстөр-биле оюннар
“Сөстүн чигези дээштиг”	Спортчу оюннар Улустуң оюннары Экскурсиялар	Угаан-бодал оюннары Шимченгир оюннар Байырлалдар оюннары

	Походтар Делгелгелер	Аас-биле оюннар Шинчилел оюннар Удур чуруп чогаадыр оюннар
“Сагышты ыры-биле ажыдар, чаянны ажыл- биле ажыдар ”.	Чаа хевирниң ажыл чорудулгазы Пресс-конференция Аас журналдары «Шинчилекчилер школазы» «Сонуургактар клубу»	Оюн-аян-чорук Оюн-концерт Оюн “Дирлип келген чуруктар” Оюн “Маадырлар-биле диалог” Таныштыралга-делгелге Оюн-интервью Оюн “Телефон-биле чугаа” Оюн-студия “Садик студиязы” Оюн “Репортаж”
“Турза – узун, Тутса – мөгө”	Демнежилгелиг кичээлдер Проектилиг кичээлдер Шинчилел кичээлдер Бот-башкарныр тургузукчу оюннар Янзы-бүрү байдалдарлыг кичээлдер Коллекция тургузар, чыыр кичээлдер Чурук студиязы Коллективтиг ажыл- чорудулга Лабораториялар (ыры, сам, чурук...)	Оюн “Башкарыкчы” Оюн – мастерская “Уран чурулга студиязы” (“Уран сөс”, “КВН”) “Дааранылга мастерскаязы” Оюн “Бичии даңгына” Оюн “Бичии тажы” Салаалар-биле оюннар Чоннуң оюннары (“Тевек”, “Кажык”, “Баг кагары”, “Ча адары”) болгаш о.ө.

V. Школа назыны четпээн уруглар албан черлериниң доозукчуларының бот-тускайлаң сайзыралының түңнелдери

Школа назыны четпээн уруглар албан черлериниң доозукчуларының бот-тускайлаң сайзыралы мындыг түңнелдерни чедип алган турар ӨФКС-та айыткан.

ШНЧАЧ доозукчузу:

- ✓ арыг-шевер болурунуң арга-мергежилдерин сагып билир, бодунуң кадыкшылынга кичээнгейлиг;
- ✓ чазык шырайлыг, сонуургак, идепкейлиг;
- ✓ сагыш-човаачал;
- ✓ аңгы-аңгы байдалдарда улуг кижилер болгаш чажыт эш-өөрүнүн аразынга чугаалажырының дүрүмнерин сагып билир;
- ✓ бодунуң аажы-чаңын туттунуп билир, корум-чурумнуг болурунуң негелделерин сагып билир, үнелеп чорууру ыдыктарга хамаарыштыр бодунуң арга-мергежилдерин баш бурунгаар шын углап, баштап, аайлап билир;

- ✓ бодунуң база өг-бүлезиниң, ниитилел, октаргай, бойдус дугайында эге билиглери бар;
- ✓ өөредилгениң ажыл-чорудулгазының бүгү талалыг байдалдарын (ууд): дүрүм азы үлегер езугаар ажылдап билир, улуг кижини дыңнап, ооң тайылбыры езугаар ажылды күүседип шыдаар;
- ✓ назы-харынга дүүштүр бердинген угаан-медерел болгаш бот сайзырадырынче угланган онаалганы күүседип шыдаптар;
- ✓ эргежок чугула арга, мергежилгелерни кылып билир.

ШНЧАЧ доозукчуларының ниити сайзыралының түннелдери

Школа назыны четпээн уруглар албан черлерини доозуп тура, уруг дараазында ажыл-чорудулганы шингээдип алган турар:

✓ сонуургак, улуг улуска болгаш эштеринге айтырыгларны салып турар. Чылдагааннарның болгаш ооң уржуктарын истеп тыварының аразында холбааны сонуургап турар. Бойдустуң болушкуннарынга болгаш кижилерниң ажыл-үүлезинге хамаарыштыр бот-тускайлаң тайылбырны бээрин оралдажып турар;

✓ хайгаараарынга база шенелде чорударынга туралыг;

✓ өске кижилер-биле аразында дугуржуп алырын билир, оларның сонуургалдарын болгаш сагыш-сеткилин үнелеп билир, өскелерниң чедишкыннерин болгаш аштырышкыннарын деңге үлежип, сагыш-човап билир;

✓ бодунуң сагыш-сеткилин шын илередип, көргүзүп билир, бодунга бүзүрелдиг;

✓ долгандыр амыдыралга, ажыл-чорудулганың янзы-бүрү хевирлеринге өске кижилер болгаш бодунга шын хамаарылганы тургузуп билир;

✓ бодунуң тура-соруун көргүзүзерин билир;

✓ аас чугаазы сайзыраңгай. Чугааның байдалынга дүүштүр бодунуң сагыш-сеткилин, күзелдерин шын илередириниң аргаларын аас чугаазынга ажыглап билир;

✓ сөстөрде үннерни ылгап шыдаар. Чугааның нормаларын сагыырынга хамаарыштыр уругда эге билиг бар;

✓ хөй-ниити черинге бодун алдынып билир, чуруму эки. Ажыл-херектиң бүгү чорудулгазының чурумун сагып шыдаар. Улуг улус болгаш эш-өөрүнүң аразынга харылзаа тудуп билириниң дүрүмнерин шын тудуп шыдаар;

✓ маргылдаалыг байдалдар үезинде маргышты чавылдырарын билип турар;

✓ хөй-ниитиниң дүрүмнеринге болгаш негелделеринге чагыртып билир;

✓ ажыл-херектерниң аңгы-аңгы хевирлеринге, бодунуң билиинге, мергежилдеринге даянмышаан, амы-хуузунда шиитпир үндүрүп шыдаар;

- ✓ бодунуң дугайында, бойдус амыдыралында база чурттап турар хөй-ниити делегейиниң дугайында эге билиглери бар;
- ✓ уруглар чогаалдары-биле таныш;
- ✓ улуг тура-соруктуг, күженишкинниг;
- ✓ Аажы-чаңы культурлуг, эвилең-ээлдек, чурум нормаларын сагып билир, ажыл-херектерниң янзы-бүрү хевирлериниң үезинде: оюн, харылзажылга үезинде, дилеп-тып шинчилээр, кандыг-бир чүүлдү хевирлээр, хол-биле тудуп кылыр таварылгада бот-идепкейлиг, бот-тускайлаң;
- ✓ кады ажылдажылга, эштежип ажылдаар үеде кылыр ажылды, эш өөрнү тып алыр;
- ✓ ажыл-чорудулганың янзы-бүрү хевирлерин күүседир таварылгада, ылаңгыя оюн үезинде, уруг тывызык, сагынгыр, угаанныг. Уруг янзы-бүрү оюннар ойнап тура, шын байдалды азы шынга дүүшкек байдалдарны ылгап билир.

VI. Программаны күүседиринге таарымчалыг байдалды тургузары

Уругларның тыва чугаазын бүгү талазы-биле сайзырадып, өөредип кижизидеринге башкыдан улуг белеткел ажылы негеттинип турар.

Уруглар албан черлериниң өөредилге-кижизидилге ажылының кол сорулгазы уругларны хар-назызының аайы-биле сайзырадыр таарымчалыг эт-херекселдиг байдалды ӨФКС-тың негелдезинге дүүштүр тургузары болганда, тыва чугаа сайзырадарыңга эргежок чугула көргүзүг материалдары-биле хандырттынып, кылып ап, тыва улустуң ажыл-амыдыралыңга, аас чогаалыңга болгаш өске-даа угланышкыннарга хамаарышкан номнар-биле чепсегленири чугула.

Орус болгаш тыва дылда темаларны чергелештир өөредип чорудары таарымчалыг. Ийи дылда темалар чергелештир чоруп турар болза, башкыларга деңелге методу-биле уругларның чугаазын сайзарадыр ажылды чорударының эптиг аргаларын тып аар. Ындыг хевирлиг ажилдарны чорудуп тура, тыва болгаш орус, өске-даа дылдарның аас чогаалында чоокшулашкак болгаш ылгавырлыг талаларын уругларга таныштырза, эки.

Уругларның бүгү талалыг сайзырадыр чогуумчалыг байдалдар, ажыл-чорудулга уругнуң бот-идепкейлиг чоруун база ажылдың аңгы-аңгы хевирлерин шилип, идепкейлиг бооп өзеринче угланганыр болгаш, школага уругну эки белеткеп каар (угаан-бодал оюннары, мага-бот сайзырадыр кичээлдер, оюн-кичээл дээш оон-даа өске..).

Оюн бүрүзү уругнуң аас чугаазының сайзыраарыңга, өске кижилер-биле *харылзажсырыңга* база сөстөрни, домактарны чугааның утказыңга дүүштүр биллип, *ажсыглап өөрениринге таарымчалыг байдалдарны* тургузуп бээр кылдыр башкылар күженишкинниг ажылдаар.

Школа назыны четпээн уруглар өзүлдезиниң назы-харынга дүүштүр кижилер-биле харылзааның үнелиг чүүлдеринге башкы кижизидер: чоннуң ниити культуразынга хамаарышкан сагылгаларны, негелделерни, аажы-чаңга хамаарышкан хоругларны сагып өөренири, ниитилел амыдыралынга кижизиттинер, улугларга, эш-өөрүнге база бодунга хамарылгазы камныг болурунга бодун белеткээри.

Уругларның чараш мөзү-шынары төрөөн черинге, ада-иезинге, акы-дуңмазынга, ада-чуртунга ынакшылындан; кээргээчел, ак сеткилдиг, сагыш човаачал, хүндүлээчел болганындан; харыысалгалгалыг, аңгы-аңгы чоннарның аразында эп-сеткилдиг, найыралдыг чорукка кижизиттинегниден илерээр.

Төрөөн дылындан аңгыда, өске чоннарның дылын өөренири чугула дээрзин уругларга чажындан билиндирип, хөй дыл билири дээрге кижиниң ниити культуразының деңнели, бедии, ону чедип алырда, бир дугаарында төрөөн дылды шиңгээдири чугула дээрзин билиндирер. Чүгө дизе, ие дылынга ынакшыл, ону кадагалаарының айтырыы, мөзү-шынар кижизидилгезин салгалдан салгалче дамчыдып чоруур. Бедик культуралыг кижини, бир дугаарында, төрөөн дылын билген турар ужурлуг дээрзин уругларга чажындан кижизидери оларның хамааты туруштуун быжыглап каар. Ынчангаш, школа назыны четпээн өөредилге черлеринге төрөөн дылды өөредери кижизидилгениң, өөредилгениң болгаш культураның өзээ, чепсээ, өске дылдар өөренириниң үндезини хүлээлгелиг.

VII. Хүн чурумунуң ажыл-чорудулгазынга тыва чугааны чорударының байдалдары

Бичии бөлүктерге катаптаашкыннарны, даалгаларны, салаалар-биле оюннарны, хайгааралдарны, хөгжүм-дидактиктиг оюннарны ажыглаар.

Улуг бөлүктерге тренингилерни, чүвелерниң шынарын, шимчээшкинин быжыглаарынга дидактиктиг оюннарны, номчулгаларны, артикуляция быжыглаар мергежилгелерни, темалыг байырлалдарны ажыглаар.

Уругнуң амы-хууда ажыл-чорудулгазын сайзырадырынга байдалдар:

Бичии бөлүктерге ойнаарактарны ажыглап тургаш, кады демниг ажылдажылганы, монолог чугааны сайзырадыр оюннарны, мергежилгелерни ажыглаар.

Улуг бөлүктерге сюжет-рольдуг оюннарны, сценажыткан көргүзүглер, театрны, тоолдарны, тывызыктарны болгаш улустуң аас чогаалының өске-даа хевирлерин уругларның чогаадыкчы чоруун сайзырадырынга ажыглаар. Уругларның сайзыралынга янзы-бүрү таарымчалыг байдалдарның уругнуң шимчеп сайзыраарынга, харылзажырынга база чаа чүүлдү билип алырынга чугулазын тодарадып алыр.

Программага таарыштыр өөредилге-методиктиг комплектилерни, пособиелерни, темалыг планнарны, ажилчын кыдырааштарны тургузуп ап, ажыглаар.

Уругнуң бүгү талалыг өзөринге база программаның өөредилге-кижизидилгелиг сорулгаларын боттандырарыңга чугула чүүл — уруглар сады биле өг-бүлениң аразында быжыг харылзааны тургузары. Өг-бүлө байырлалдарын, проектилер болгаш уругларның сонуургалы-биле эрттирер байырлалдарны, маргылдааларны, дыштанылгаларны болгаш ажилдың өске-даа хевирлерин кижизидилге ажил-чорудулгазыңга ажыглаар.

2-7 харлыг уругларга планнаашкынны темалыг принципке үндөзилээш тургузуп ажилдаарга эптиг. Программада бердинген теманы бир неделядан эвээш эвес үе дургузунда чижеглеп ажыглаар. Бо талазы-биле дуржулгазы улуг, байлак башкылар ажил-чорудулганы кончуг таарымчалыг тургузуп ап, аныяк башкыларга дамчыдар дээрзи хигзиниг чок.

Бердинген программа чижек кылдыр ажилдап кылдыңган болганда, башкы бүрүзү темаларны бодунга эптиг ажыглап болур аргалыг.

VIII. Мониторинг эрттирериң айтырыглары болгаш уругларның тыва чугаазын шиңгээткениниң деңгелин тодарадыр (мониторинг) онаалгаларның хевирлери

Уругларның тыва чугааны шиңгээткениниң деңгелин тодарадыр ажилдар дараазында ажил-чорудулгаларны кылырының таваан салыр.

1. Кижидикчи башкыларга болгаш ада-иелерге методиктиг сүмелер ажилдап-кылыры.

2. Уруглар-биле ажилдаар кижизидикчи башкыларның өөредилге кижизидиглиг планыңга эдилге, немелделер киирери.

1. Уругларның психологтуг сайзыралының деңгелин катап тодарадыры сорулгалыг эрттирери база башкының үре-түннелдиг ажил-чорудулгазын илередирип, үнелел бээри.

Мониторинг (хыналда) чорударының үндезинниг ужур-утказы:

№	Мониторинг	Ужур-утказы
1	Диагностика-хыналда ужур-уткалыг	Кижизидикчи башкының сорулгаларына хамаарыштыр ажыл-чорудулгазының түңнелдерин илередири болгаш үнелел бээри.
2	Медээ ужур-уткалыг	Хынап турар эртеминиң аайы-биле медээ алыры.
3	Эдип-чазаар ужур-уткалыг	Школа назыны четпээн албан черлериниң өске хөй-ниити албан-черлери-биле удур-дедир харылзаа тудуп турарын хайгаараары.
4	Интегративтиг (долу хыналда) ужур-уткалыг	Школа назыны четпээн албан черлериниң кижизидилге ажыл-чорудулгазының доктаамал уг-шиин тодарадыр түңнелдер.
5	Баш бурунгаар даап бодап хынаар ужур-уткалыг	Хыналданы деңнеп түңнээри.

Мониторинг кылырын мөөңнеп (организаптап) кылырының чадалары

Чадалары	Ужур-утказы
I	Ажылчын бөлүк тургузуп алыры (психолог, немелде өөрөдилге чериниң башкылары, хыналданы чорудар болгаш ук ажылды мөөңнөштирип күүседир ажылдакчылар).
II	Доктаамал чорудар хыналданың төлевилелин тургузары (хынаар объектини тодарадыры, деңнеп түңнээр чижек хемчээл тургузуп алыры, хынаарының чепсек-дерилгезин тодарадып алыры).
III	Диагностика-хыналданы херек кырында чорудары (2-4 неделя дургузунда), диагностиктиг карталарны долдуруп алыры.
IV	Хыналдадан үнүп келген бар түңнелдерни сан-чурагай болгаш шынар талазы-биле сайгарып ажылдаары.
V	Үнүп келген түңнелдерни баш бурунгаар чижеглей бодап турган түңнелдер-биле чергелештир тайылбырлаары.
VI	Хыналда дугайында медээни (мониторингиниң түңнелдерин) өөрөдилге албан-черинге дыннадыры.

Мониторингини (хыналданы) ажылдап кылырының ужур-утказын болгаш ону күүседириниң чорудуун тодарадыры

Угланыышкын	Ужур-утказы
Чүнү үнелээрил?	Хыналданың сорулгазы, объектизи, негелделери.
Канчаар үнелээрил?	Хынаарының уг-шии, ажыл-чорудулгазы.
Кым үнелээрил	Башкы, психолог, тускай эртемниг ажылдакчы.
Кажан үнелээрил?	Хыналда эрттирериниң үези (кайы хире болгаш хынаар үези).
Түңнелдерни каая демдеглээрил?	Протоколдар (диагностиктиг карталар).
Үнелээриниң ужур-утказы чүл?	Школа назыны четпээн албан черлериниң өөредилге ажыл-чорудулгазын чогуумчалыг чурумчудуп тургузуп алганын илередири.

Мониторинг (хыналда) чорударының аргалары

Аргалар	
Утка-шынары	Бот-тускайлаң
Ажыл-чорудулганы кылганын, кылырының аргаларын шингээдиң алганын үнелээри.	Уругнуң бот-тускайлаң чедишкиннерин үнелээри (элээн делгем, шынар талазы-биле).

Мониторингини (хыналданы) чорударының методтары

Методтар	
Беседа (ажык чугаалажыышкын) методу Хайгаарал Эксперт үнелел	Угланыышкын-негелделиг тест. Негелде-угланыышкынныг методика хевирлиг (тест эвес) ажыл. Бөлүктей ажылдап каан (скрининговые) тест.
Чавыс деңнел	Бедик деңнел

Уругнуң сайзыралынга үнелел кылырының аргалары (түңнелдерни демдеглеп бижири)

1. Уругнуң чедишкиннерин демдеглеп бижири.
2. Портфолио кылыры.
3. Диагностиктиг картага демдеглеп бижири.

Хыналда (мониторинг) дугайында өөренип болур үндезиннер

Журналдар	Диагностика чорударыны аргалары
Диагностика журналы (“Мониторинг в детском саду”).	<ul style="list-style-type: none"> ✓ диагностикактиг онаалгалар программаның 5 кезектеринге дүүштүр уругнуң сайзыралының картазы. ✓ Кезек бүрүзүндө негелделерни ылгай көргүскен (шупту 30) ✓ «-» билиин билири + шудургуу
Школа назыны четпээн уруглар өөрөдириниң чижек ниити программасы “Истоки”	Өөрөдилге программаны баш бурунгаар даап бодаашкынның түңнели-биле шиңгээткениниң бүдүн системазы
Школа назыны четпээн уруглар өөрөдириниң чижек ниити өөрөдилге программасы “Төрүттүнгенинден школа назыны чедир”.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Өөрөдилге чорудулгазының мониторингизи. ✓ Бичии уругнуң сайзыралының мониторингизи. ✓ Эртгирериниң аргазы – хайгаарал.

IX. Уругларның тыва чугаазын шиңгээткенинге онаалгаларның чижек хевирлери

Уругнуң бот-тускайлаң сайзыралының деңнелин хынаарының чылдагааннары болгаш сорулгалары:

1. Өөренир харык-шинээниң бот-тускайлаң онзагайын өөренип көөр (уругну деткип турары, өөрөдилге чедип алырының байдалы, курлавыры, сайзыралынга хамаарыштыр профессионал эдилгелер кылыры).

2. Уругларның деңнелин барымдаалап, таарымчалыг ажылдаары.

3. Херек апарганда психолог дузазы-биле тодаргай диагностикактиг ажылды чорудары.

IX.1. Тыва чугааны шиңгээткенинге хамаарыштыр чижек диагностикактиг онаалгалар

Ортумак бөлүк. Диагностикактиг онаалгалар

1. Кыйгырыг (дилег...) чугааның утказын билип турары

Сорулгазы: Долгандыр турар кижилерниң чугаанының утказын база кижизидикчи башкының айтып бергени-биле ажылды уругларның күүседип турарын илередири.

Диагностикактиг онаалганың утказы	Хайгаараарының негелделери
Онаалга 1. «Эккеп берем...Көргүзем...Аппарып берем...» дээн дилег уткалыг кылдыныгларны күүседиринге онаалга. Башкы уругга чугаалаар: -Айтып көрөм, машина, ойнаар-кыс, кажык, эник ...кайда-дыр? -Меңээ ак, кызыл... бөмбүктү, шарикти, аяктарны ...ап берем.	3 балл – уруг онаалганың шуптузун чазыг чок, боду кылып турар. 2 балл – онаалганы

<p>-Меңээ үш (2, 4,5) кажыктан... омааштан...ап берем. Онаалга 2. Бир чүвениң кезээн тодарадыры. Уругнуң мурнунга ойнаар-кыс, машина, ыт, куш...салып каар. -Бо ойнаар-кыс.Ойнаар-кыстың бажын, хаваан, чаагын, сегелин, эриннерин, кастыын, чөвээн, холун...айтып көрөм. Чижээ: Бо дөңмек. Онаалга 3. «Өг-бүле чуруу». -Аванны, ачаңны, кырган-аваңны...айтып көрөм. Онаалга 4. Оюн «Өг аайлаар». -Черде сыртыкты чыдар черинге салып каап көрүңер. -Аяк-шынакты үлгүүргеже суп каг (тавакты, серээни, шопулакты...) Онаалга 5. Оюн «Кара-кысты чемгерээли». -Кара-кыска чиир чемин каап берем (каша, хлеб, яблок, шай).</p>	<p>башкының улуг эвес дуказы-биле кылып (көгүдүп, немелде айтырыглар салып тургаш...).</p> <p>1 балл – онаалганы чүгле башкының дуказы-биле кылып турар.</p>
<p>Онаалга 6. Оюн «Ийе, чок» Башкы караан шийип алгаш, кандыг-бир чүвени холу-биле туткаш, ооң адын адаар. Башкы шын адаар болза, уруглар «Ийе» дээр, а бир эвес шын эвес адаар болза, «Чок» дээр. Башкы хөй чазып турар боор, башкы шын эвес адаарга, уруглар шын кылдыр адаар.</p>	<p>3 балл- башкының айтырынын шын билип турар, «ийе», «чок» деп айтып турар. Чүвелерниң аттарын шын адап турар. 2 балл- башкының айтырынын шын билип турар, «ийе», «чок» деп харызында чазып турар, 1-2 чүвелер аттарын билбес. 1 балл- онаалганы чүгле башкының дуказы-биле кылып турар, айтырыгның утказын билип турар, харызын аас-биле эвес, а бажы-биле харыылап турар.</p>

2. Уругнуң сөс курлавырының байдалы

Сорулгазы: Уругларның сөс курлавыры кайы-хире байып турарын илередир (бодун долгандыр эт-сеп, чүве аттарын, санын, ылгавыр демдээн адап турары).

Диагностиктиг онаалганың утказы	Билиг үнелээриниң негелделери
<p>Онаалга 1. Ойнаарактарның болгаш өрээлде чүвелерниң аттарын тывары, шын адаары. Башкы</p>	<p>3 балл- ойнаарактар, ногаа-чимис аймаан, паш-сава, идик-хеп адын</p>

<p>чүвөлөрже айыткаш айтырар «Бо чүл?»</p> <p>Онаалга 2. Чугаазынга эт-сепке хамаарышкан чүве аттарын ажыглап билири.</p> <p>Башкы сюжеттиг чурукту көргүзөр («Чечен-кыстың өрээли», «Авамның өрээли», «Уран-оолдуң өрээли»), уруглар ында эт-херекселдер аймаан айтыр, шын адаар.</p> <p>Онаалга 3. Чугаазын сайзырадыры. «Сен бөгүн кандыг идик-хеп кедип алдың, биске чугаалап берем. Кара-оолдуң идик-хеви кандыг-дыр?».</p> <p>Онаалга 4. Чугаазынга дириг-амытаннар аттарын шын адаары, чуруктан азы чүвөлөр аразындан шын тывары. Башкы сюжеттиг чуруктан айтырар: «Бо чүл?», «Бо чүве кадыгыл?»</p>	<p>шын адап турар.</p> <p>2 балл- айыттыңган шупту ойнаарактарның адын чедир адавайн турар.</p> <p>1 балл- башкының дузазы-биле адап турар, сөстүң эге слогун адаарга, эдerti адап турар.</p>
<p>Онаалга 5 . Чугаазынга чүвөлөрнің демдээн, шынарын, өңүн илереткен демдек аттарын ажыглаары, шын адаары.</p> <p>Оюн: «Кандыг?». Карточкаларда азы сюжеттиг чуруктарда янзы-бүрүөңнүг, хемчээлдиг ойнаарактар бар: хумуң ак, ногаан (улуғ, бичии, ыяш, демир) ...</p> <p>Башкы ойнаарак тың демдээн, хемчээлин, шынарын, өңүн айтырар.</p> <p>- Чүл бо? (Машина).</p> <p>-Машина өңүкандыг-дыр? Машинаның хемчээли кандыг-дыр?</p> <p>-Бо чүл? (Шоколад).</p> <p>-Шоколад кандыг-дыр? Чигирзиг азы ажыг? Дээш о.ө.</p>	<p>3 балл- боду шын адап турар.</p> <p>2 балл- чүвөлөрнің демдээн долу эвес адап турар азы чүгле чаңгыс таталай адап турар. (чүгле өңүазы хемчээли)</p> <p>1 балл- улуғ кижиниң дузазы-херек, чүвөлөрнің шынарларын адап шыдавайн турар.</p>
<p>Онаалга 6. И Чугаазынга чүвөлөрнің санын илередирин ажыглап турар, шын адаары.</p> <p>Башкы «Өскүс-оол» деп тоолдуң чурууун көргүскеш, шыдыраалап олар кижилернің санын айтырар.</p> <p>«Үш адыг» деп орус улустуң тоолунга сюжеттиг чурукту көргүзөр, ында каш сандай, стол барын санадыр, саннарны шын ададыр.</p> <p>Сюжеттиг чурук «Шыкта бызаалар», каш бызаа барын санаар (чыдары, турары, маңнап турары)</p>	<p>3 балл- бешке чедир боду шын санап турар .</p> <p>2 балл- санны дес-дараалаштыр адаарынга будалып турар.</p> <p>1 балл- улуғ кижиниң дузазы үргүлчүхерек, чүвөлөрнің саннарын шын адап шыдавайн турар.</p>

3. Уругнун харылзаалыг чугаа тургузар арга-шинээ

Сорулгазы: Чугаазынга бөдүүн домактарны, чаңгыс аймак кежигүннерлиг бөдүүн домактарны уругларның ажыглап билир деңнелин илередир.

Диагностиктиг онаалганың утказы	Билиг үнелээриниң негелделери
<p>Онаалга 1.Ситуациялыг оюн «Бистиң өөвүсте чаа төреливис келген».</p> <p>- Төреливис-биле таныжып аар бис бе? -Че. Экии, силерниң адыңар кымыл? -Мени Аңгыр-оол дээр. -Таныжып аар бис бе? -Че. Сээң адың кымыл? -Мен Саян-дыр мен. -Сен узун чаштыг сен бе? Кыс сен бе? -Чок.Ону тевек дээр. -Оол сен бе? -Ийе.</p> <p>Онаалга 2. Чурук азы сюжеттиг чурук-биле ажыл «Өг-бүле»? или «өгде (бажыңда кым чурттап турарыл)?» (Авам, ачам, кырган-авам, кырган-ачам, угбам, акым, дуңмам)</p> <p>Онаалга 3. Оюннуг мергежилге «Чеди анай». Башкы чурукта каш анай барын санадыр, чүнүкылып турарын айтырар.</p>	<p>3 балл - айтырыглар болгаш онаалгаларның утказын билип, шын харыылап турар.</p> <p>2 балл - айтырыглар болгаш онаалгаларның утказын чедир билип шыдавайн баар, харыызында 1-2 чазыг кылып турар.</p> <p>1 балл - башкының азы улуг улустуң дузазы-биле харыылап турар, сөстүң эге слогун, домактың эге сөстөрүн адаарга, эдerti адап турар.</p>
<p>Онаалга 4. Башкы уругларның ынак шүлүүн тыва азы орус дылга номчуурун дилээр. (салаалар-биле оюн).</p>	<p>3 балл - уруглар сөстөрүн чарт адап турар, тыва болгаш орус сөстөрүн онзагайын шын адап турар.</p> <p>2 балл - чугаалаары шоолуг чарт эвес.</p> <p>1 балл - уруг чаңгыс-даа шүлүк билбес.</p>

УЛУГ БӨЛҮК. Диагностиктиг онаалгалар.

1. Сөс курлавыры

Сорулгазы: уругларның сөс курлавырының хевирлеттингенин, аңгы-аңгы чүвелер аттарының ниити адын, кезектерин билирин; чугаазынга чүве аттарын, демдек аттарын, кылыг сөстөрүн ажыглап билир деңнелин тодарадып илередир.

Диагностиктиг онаалганың утказы	Билиг үнелээриниң негелделери
<p>Онаалга 1. Чугаазынга дириг амытаннарның төлдерин адаар чүве аттарын ажыглап, шын адап турар.</p> <p>Задание 2. Чугаазынга чүвелерниң кезектериниң аттарын ажыглап, шын адап турар (бажыңның кезектери, өгнүң кезектери, машинаның кезектери ...) Башкы уругга чүвелерниң кезектерин көргүскеш, айтырар, уруглар харыылаар, шын адаар.</p> <p>Онаалга 3. Башкы кандыг-бир чүвениң кезектерин тывар онаалга бээр, уруглар айтыр, шын адаар (бажыңның крышазы, өгнүң дээвири...).</p>	<p>3 балл – дириг амытаннарның төлдериниң адын, бир чүвелерниң кезектерин шын айтып, адап турар.</p> <p>2 балл - дириг амытаннарның төлдериниң адын, бир чүвелерниң кезектерин чедир шын айтып, адавайн турар.</p> <p>1 балл - башкының дузазы-биле адап турар, сөстүң эге слогун адаарга, эдерти адап турар.</p>
<p>Онаалга 4. Чүвелерниң ниити адын тодарадырынга онаалга. Оюн «Чаңгыс сөс-биле ада».</p> <p>Хой, өшкү, инек, аът – чүл ол? (Мал-маган.)</p> <p>Кандыг оюннарны билир силер? («Сайзанак», «Ужар-ушпас»..),</p> <p>Башкының шиитпири-биле ниити темага онаалгаларның хевирин тургузуп аар: «Эт-херксел», «Ногаа аймаа», «Фрукт аймаа», «Хеп аймаа», «Паш-сава аймаа», «Куш аймаа»....</p>	<p>3 балл – ниити чүве аттарын шын адап, аңаа немей боду 2-3 сөстөрни адап турар.</p> <p>2 балл – харызыңга улуг улустуң дузазын ап турар, ниити билиглерниң шуптузун адавайн турар.</p> <p>1 балл - башкының дузазы-биле адап турар, сөстүң эге слогун адаарга, эдерти адап турар.</p>
<p>Онаалга 5. Оюн «Хуулгаазын шын сөс».</p> <p>Башкы бөлүктөп чураан азы чаңгыс аай темалаг чүвелер чураан чурук көргүзер, уруглар оларның өң-чүзүнүн, хемчээлин тодарадыр:</p> <p>Огурец ногаан.</p> <p>Лимон сарыг.</p> <p>Морковь кызыл.</p> <p>Картошка хүрең.</p> <p>Капуста ногаан дээш о.ө..</p>	<p>3 балл – чүвелерниң шын адап, шынарларын, демдектерин шын тодарадып турар.</p> <p>2 балл-чүвелерни шын адаарыңга, шынарларын, демдектерин шын тодарадырыңга чазып турар.</p> <p>1 балл –үргүлчү башкының дузазы-биле адап турар, сөстүң эге слогун адап бээрге, эдерти адап турар.</p>

2. Харылзаалыг чугаа

Сорулгазы: Програмада өөрениринге бердинген чугаа кезектериниң барык дөгөрезин ажыглап тургаш, улуг кижиниң айтырыына уругларның харызынының шынарын илередип тодарадыры; сюжеттиг чуруктарга, ойнаарактарга дүүштүр улуг эвес харылзаалыг чугааны чогаадыры, чечен чугааны эдерти чугаалап билириниң деңнелин; чугаазына хүндүлел сөстөрүн («Четтирдим», «Ажырбас», «Экии», «Болур бе?») ажыглап билирин илередири.

Диагностиктиг онаалганың утказы	Билиг үнелээриниң негелделери
<p>Онаалга 1. Сюжеттиг чуруктарны көргөш, айтырыгларга харыылаар. «Мээң төрөлдөрүм»: Чурукта кымнарны көргүскенил? – Акым, даайым.... Күүйүм чүнү кылып турарыл? Кырган-авам кайда олур? Чүнү кылып тур? (Кырган-ачам, угбам, даайым, акым, чаавам) «Мээң чурттап турар черим»: Чурукта кайы суурну (хоорайны) көргүскенил? – Кызыл хоорай, Сарыг-Сеп, Кызыл-Тайга.... (бодунуң чурттап турар черин айтыр). Бо чүү деп черил? Ында кым ажылдап орат? Бо кудумчуну таныыр сен бе? Кым бо кудумчуда чурттап турарыл? (Кырган-ачам, угбам, даайым, акым, чаавам) Бо кудумчунуң ады чүл? «Даайымның аалы»: Чурукта кымнарны көргүскенил? – Акым, даайым.... Бо аал кайы черде турар? Аалды долгандыр чүлөр барыл?</p>	<p>3 балл - айтырыглар болгаш онаалгаларның утказын билип, айтырыгларга шын харыылап турар. 2 балл - башкының айтырыының шуптузунга харыылап шыдавайн турар, дуза керек. 1 балл - башкының дузазы-биле адап турар, сөстүн эге слогун адаарга, эдерти адап турар. Харызы долу эвес.</p>
<p>Онаалга 2. Чурукта чүвөлөрниң аттарын шын адап тургаш, бердинген темаларга дүүштүр тайылбырлыг чугаа кылып «Азырал амытаннар»: - Бо чүл? - Бо амытан кайда чурттап турарыл? Ол чүнү чииринге ынагыл? - Бо амытанның төлүн чүү деп адаарыл? “Черлик амытаннар”</p>	<p>3 балл - чурукта чүвөлөрниң аттарын шын адап тургаш, бердинген темаларга дүүштүр тайылбырлыг чугааны домак тургузуун үревейн боду шын кылып турар. 2 балл – чугааны башкының дузазы-биле (айтып, сагындырып бээрге) кылып турар. 1 балл – башкының дузазал айтырыгларының дузазы-биле</p>

<p style="text-align: center;">“Үнүштер”</p> <p>Онаалга 3. Ойнаарактарга хамаарыштыр тайылбырлыг чугаа кылыр. Ойнар-кыс, адыгжыгаш, кодан, бөрү, диң... Бо чүү деп ойнаарак-тыр? – Ойнаар-кыс. Ол улуг бе азы бичии бе?? Бо ойнаар-кыстың чүзүл? (Бажы, кулаа, бели, дөңмээ, караа, чодазы, макмалчы... Ойнаар-кыс чүнү кедип алган-дыр? Хептериниң өңү кандыг-дыр?</p>	<p>чугааны тургузуп турар, домактын тугзууунда үзүк-чазык, төнгөн утка киирбейн турар.</p>
<p>Онаалга 4. Бодунуң дугайында чугаа кылыры. Ситуациялыг оюн «Мээң аалчым –Буратино (аңчы акым, малчын угбам)” Келген аалчыга баштай бодун таныштырар. Аалчызының дугайында өске эжинге чугаалап бээр.</p>	<p>3 балл - бодунуң дугайында чугааны уруг боду шын тургузуп турар. Харылзаалыг чугаазы чедингир, домак тургузу шын. 2 балл - бодунуң дугайында чугааны башкының дузазы-биле күүседип турар. 1 балл - бодунуң дугайында чугааны уруг боду шын тургузуп шыдавайн турар, башкының айтырыгларының дузазы-биле тургузуп турар.</p>
<p>Онаалга 5. Башкының шилилгези-биле бир-ле тоолду, чечен чугааны эдerti чугаалаар.</p>	<p>3 балл - чогаалдың сөзүглелинге дүүштүр боду эдerti чугаалап турар, дес-дараалашкак утказын шын дамчыдып турар. 2 балл - чогаалдың сөзүглелинге дүүштүр эдerti чугаалаарынга башкының дузазын ап турар (айтырыгларны салып турар). 1 балл - чогаалдың сөзүглелин дамчыдарынга башкы улуг киржип, айтырылар салып, дузалажып турар.</p>

3. Чугааның грамматиктиг тургузуу

Сорулгазы: уругларның чугаазында чүве аттарын адап, чаңгыстың санынга, хөйнүң санынга, падеж кожумактарынга өскерттип, шын ажыглап билирин тодарадып илередири. Кылыг сөзүн, демдек аттарын, сан аттарын чугаага ажыглап билирин илередир.

Диагностиктиг онаалганың утказы	Билиг үнелээриниң негелделери
<p>Онаалга 1. Оюн «Мен кызыгааржы мен». Башкы магниттиг самбырага чуруктарны чыпшырып каар.</p>	<p>3 балл - уруг чүве ады биле кылыг сөзүнүн каттыжылгазын,</p>

<p>Ойнаар дуран-биле ырактан хараан кижиге өттүнүп, хайгааралдыг чугаа кылып</p> <p>- Мен долгандыр арга-ыяш көрүп тур мен. Дуу ында кодан тур... (Чугааның темазын башкы боду таарыштыр кылып алып)</p> <p>Башкы: Ол чурукта кижилер көстүр-дүр бе? (- Чок, көрбейн турмен дээш оон-даа өске...).</p>	<p>демдек адының, ат орнунуң каттыжылгазын чугаазыңга боду шын ажыглап турар. Харылзаалыг чугааны тургузарыңга сан, падеж кожумактарың ажыглап турары шын.</p> <p>2 балл- сөс</p> <p>каттыжышкыннарын шын тургузарыңга чазыглар бар, харылзаалыг чугаазыңда 1-2 чазыглар бар.</p> <p>1 балл- сөс</p> <p>каттыжышкыннарын шын тургузарыңга чазыглар хөй, харылзаалыг чугааны тургузуп шыдавайн турар.</p>
<p>Онаалга 2. Тоол «Аргада адыг». Башкы тоолга хамаарышкан чурукту көргүзөр.</p> <p>- Бо тоолда чүлөр чурттап турарың? Оларның саны каш? Кайда оорар-дыр о.ө.</p> <p>Оюн “Аскак-кадай”</p> <p>- Кым сен? Доо кижиниң артында кымыл? ...</p> <p>Онаалга 3. “Мээң, ооң, бистиң, оларның” деп ат оруннарын ажыглаарыңга ситуациялыг азы темалыг оюннар ойнап тургаш, чугаазыңга ажыглаар.</p> <p>Оюн “Шын харыы”. Башкы чүвөлөрни көргүскөш, аттарың ададыр “Бо кымныңыл?” деп айтырыгга харыыладыр.</p> <p>-Бо чүл? Кайда турар-дыр? Бо кымныыл? – Бо куртка. (бөрт, шарф, идик). Куртканы шкафта азып каан. Бо куртка мээңии-дир.</p> <p>-Кымның авазың? –Мээң авам (дуңмам).</p> <p>Башкы эрритерер ажил-чорудулгазының темазын, канчаар ажилдаарың тып алып.</p> <p>Онаалга 4. Падеж айтырыгларыңга сөстөрни өскерттириңге онаалгалар Оюн “Кымда?” Башкы уругларның шын харыылаарыңга таарыштыр тургаскан айтырыгларны салып, уруглар шын харыылаар.</p> <p>-Ном кымда? Огурец кымда? Анай кайда? (- Ном менде. Огурец Мишада. Анай кажаада...).</p> <p>Онаалга 5. Кылдының илереткенкылыг сөстөрни билириңге онаалгалар.(сюжеттиг чуруктар-биле ажил, чугаага кылыг сөстөрүн, ат оруннарын ажыглаар).</p> <p>-Оол чүнүкылып тур? – Оол чуруттунуп оорар. (Уруг чөмөнөп оорар. Бызаа дешкилеп турар).</p> <p>... чүнү кылып турар?</p> <p>- Малчын чүнү кылып турар? (кадарып турар...).</p> <p>- Хадыңның бүрүлери канчап турар? (чайганып турар...)</p>	<p>3 балл - уруг чүвө ады биле кылыг сөзүнүн каттыжылгазын, демдек адының, ат орнунуң, сан адының каттыжылгазын чугаазыңга боду шын ажыглап турар. Харылзаалыг чугааны тургузарыңга сан, падеж кожумактарың ажыглап турары шын.</p> <p>2 балл - сөс</p> <p>каттыжышкыннарын шын тургузарыңга бергедежип турар, харылзаалыг чугаазыңда 1-2 чазыглар бар.</p> <p>1 балл- сөс</p> <p>каттыжышкыннарын шын тургузарыңга чазыглар хөй, харылзаалыг чугааны тургузуп шыдавайн турар.</p>

БЕЛЕТКЕЛ БӨЛҮҮ. Диагностиктиг онаалгалар

1. Сөс курлавыры

Сорулгазы: уругларның чугаазында сөс курлавырының байып турарын илередир, чүве аттарын адап, чаңгыстың санынга, хөйүнүң санынга, падеж кожумактарынга өскерттип, шын ажыглап билирин тодарадып илередири. Харылзаалыг чугаазынга кылыг сөстөрүн, демдек аттарын, сан аттарын ажыглап билирин илередири.

Диагностиктиг онаалганың утказы	Билиг үнелээриниң негелделери
<p>Онаалга 1. Долгандыр турар черлер, чылдың үелери, дириг амытаннар, болгаш оон-даа өске тамаларга хамаарыштыр чугаазын сайзырадырынга сөстөрни ажыглап өөренири. Башкы бодунуң шилилгези-биле чүвөлөрни көргүзөр, шын ададыр, айыткан черинге каап каарын дилээр.</p>	<p>3 балл – уруг долгандыр чүвөлөр аттарын боду шын адап база көргүзүп турар. 2 балл - уруг долгандыр чүвөлөр аттарын шын адап база көргүзөринге башкы дузалажып берип турар. Башкының айтышкыны-биле кылып турар. 1 балл – чүвөлөр аттарын башкының дузазы-биле адап турар, сөстүң эге слогун адап бээрге, эдерти чугаалап турар. Харызы долу эвес.</p>
<p>Онаалга 2. Ниити билиглерге хамаарышкан онаалгалар. Оюн «Чаңгыс сөс-биле харыылаңар». Тон, идик, бөрт – чүл ол? (Кышкы хептер.) Оон өске кышкы хептерни адап көрүңерем. Инек, хой, чылгы – кандыг дириг амытаннарыл? (Азырал амытаннар.) Силерде кандыг азырал амытаннар азырап турарыл? Чараа-чечен, өрге, адыг – кандыг амытаннарыл? (Черлик амытаннар.) Оон өске кандыг черлик амытаннар билир силер? Башкының чогаадыкчы ажылдаарындан «Чылдың үелери», «Ачамның (авамның) эдилелдери», «Өредилге дериг-херекселдери», «Машиналар хевирлери» дээш о.ө. онаалгаларны кылып аар..</p>	<p>3 балл – уруг ниити чүвөлөр аттарын боду шын адап база көргүзүп турар, немей 2-3 чүвөлөрниң ниити аттарын киирип турар 2 балл – уруг харызын улуг кижиниң дузазы-биле чугаалап турар, ниити чүвөлөрниң аттарын шуптузун адап шыдавайн турар. 1 балл - башкының дузазы-биле харыылап турар, сөстүң эге слогун адап бээрге, эдерти чугаалап турар. Харызы долу эвес.</p>
<p>Онаалга 3. Оюн «Айтырыг-харыы» «Кым чүнү кылып тур?». Өөрөнгөн таматиктиг бөлүктөринге хамаарыштыр башкы айтырыгларны салыр. Онаалга 4. Оюн «Домакты төндүр»: Инекти авам ... (саар). Бажыңны тудугжу... (тудар). Кижилер автобуска (таксиге, трамвайга, поездиге...) ... (олурап). Башкы уругларны... (өөредир). Бердинген онаалгаларны дедир база кылып</p>	<p>3 балл – сөстөрни, ниити чүвөлөр илереткен сөстөрни, кылдыныг илереткен сөстөрни, мергежил сөстөрүн ... уруг боду шын адап, көргүзүп турар. 2 балл – сөстөрни, ниити чүвөлөр илереткен сөстөрни, кылдыныг илереткен сөстөрни, мергежил сөстөрүн ... уруг боду шын адап, көргүзүп шыдавайн турар, чазыглар эртип турар. 1 балл – чүгле улуг улустуң дузазы-биле харыылап турар, башкының дузазы-биле</p>

<p>болур: Инек саар кижиге – (саанчы)... Онаалга 5.Оюн «Шын сөстү тып»: Чүнү хайындырарыл? (Кашаны, мүннү, компотту. кыдыраашты.) Чүнү садып ап болурул? (Ойнаарактарны, хлебти, платьени, аваны.) Чүнү чип болурул? (Кашаны, яблукту, мүннү. бөмбүктү) Чүнү чуп болурул? (Холдарны, арынны, тавакты, хемни.)</p>	<p>харыылап турар, сөстүң эге слогун адап бээрге, эдерти чугаалап турар. Харьызы долу эвес.</p>
--	---

2. Харьлзалыг чугаа

Сорулга: улуг улустуң айтырыгларыңга бодунуң назы-харыңга дүүштүр шын харыылап, чурукка, дыңнаан тоолунга, сюжеттиг чуруктарга улуг эвес чечен чугааны чогаадып, эдерти чугаалап, делгеренгей харылзаалыг чугаалап шыдаар арга-шинээн илередири.

Диагностиктиг онаалганың утказы	Билиг үнелээриниң негелделери
<p>Онаалга 1. Бердинген темаларга харылзаалыг тайылбыр чугааны кылып билиринге онаалгалар. «Авамның ажылы», “Мээң хоорайым, “Мээң чуртум”...: Кымнарыл бо? Кайда чурттап турар? Чүнү кылырыңга ынак? «Хол-биле кылыр ажылдар”, «Угаан-биле кылыр ажылдар”...</p>	<p>3 балл- бердинген темаларга база ойнаарактарыңга, сюжеттиг чуруктарыңга дүүштүр харылзаалыг тайылбыр чугааны боду, чугаазының утказын дес-дараалаштыр, домактарның тургузуун шын кылдыр тургузуп шыдаар 2 балл - чугааны башкының дузазы-биле (айтырыглар, сюжетти сагындырып турарыңдан) күүседип турар. 1 балл - чугааны дамчыдарыңга башкы улуг киржип, айтырылар салып, дузалажып турар.</p>
<p>Онаалга 3. Тоолдарны эдерти чугаала «Теремок»... Онаалга 4. Бодунуң, ада-иезиниң, төрелдериниң, долгандыр турар кижилер, бойдус ... дугайында харылзаалыг чугаа тургузары. Чугаа оюннары «Мультфильм (хоорай, суур, орук, аржаан...) дугайында чугаала. Айтырыг салып өөренири: Сээң адың кымыл? Харьың кажыл? Кайда чурттап турар сен? Аваң, ачаңны кым дээрил? Башкыңның ады кым? Сээң эжин ады кым</p>	<p>1 балл - пересказ составлен по наводящим вопросам подсказкам. Незначительной помощью педагога (побуждение, стимулирующие вопросы) 3 балл – тоолдуң, чечен чугааның утказын шын эдерти чугаалаарың уруг боду күүседип турар. Харьлзаалыг чугаазы чедингир, домак тургузу шын. 2 балл- тоолдуң, чечен чугааның утказын уруг башкының айтырыгларының дузазы-биле кылып турар. 1 балл – эдерти чугааларыңга уруг бергедеп турар, боду шын тургузуп шыдавайн турар, башкының айтырыгларының дузазы-биле тургузуп турар.</p>
<p>Онаалга 5. Башкының дилээ-биле ынак</p>	<p>3 балл-уруглар сөстөрни чарт адап турар,</p>

шүлүүн тыва азы орус дылга номчууру. (дүрген чугаа, үлегер домак...).	тыва болгаш орус сөстөрнүн онзагайын шын адап турар. 2 балл -чугаалаары шоолуг чарт эвес. 1 балл -уруг чаңгыс-даа шүлүк билбес.
--	--

3. Чугаанын грамматиктиг тургузуу

Сорулга: уругларнын чугаазында чүве аттарын адап, чаңгыстың санынга, хөйнүң санынга, падеж кожумактарынга өскерттип, шын ажыглап билирин тодарадып илередири. Кылыг сөзүн, демдек аттарын, сан аттарын чугаага ажыглап билирин илередир.

Диагностиктиг онаалганың утказы	Билиг үнелээринин негелделери
<p>Онаалга 1. Чугаа кезектерин билиринге. Чуруктарга дүүштүр шын харыы бээри:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ойнаарак – ойнаарактар • Мында- дүгдө • Дүүн-бөгүн • Кылган-кылганнар <p>Онаалга 2. Оюн “Антонимнер-синонимнер”.</p> <p>Онаалга 3. Оюн “Өңнүг чурук” ...</p>	<p>3 балл- программаның негелделеринге дүүштүр уруг чугаазында чугаа кезектерин, сөс каттыжышкыннарының холбааларын шын ажыглап, харылзаалыг чугааны кылып билир.</p> <p>2 балл - сөс каттыжышкыннарының холбааларын шын ажыглаарынга, харылзаалыг чугаа кылып билиринге 1-2 частырыгларны кылып турар.</p> <p>1 балл - сөс каттыжышкыннарының холбааларын шын ажыглаарынга, харылзаалыг чугаа кылып билиринге хөй частырыгларны кылып турар.</p>
<p>Онаалга 4. “Чанында, артында, кыдыында, мурнунда, кырында, адаанда” деп сөстөрнү шын адап, ажыглап билиринге онаалгалар. “Ойнаарактарны каап каг”. Башкының дилээ-биле ойнаарактарны айыткан черинге салыр. Оюн “Чажыржыылы” (бир чүвениң ...салыр). Оюн “Тып”(кайда олур, чыдыр, тур...).</p> <p>Онаалга 5. «Кайда?» деп айтырыгның утказын билип турарынга олурары. Башкы чуруктарны көргүскөш, чүвелерниң кайда турарын билип турарынга онаалгалар. (дириг амытаннар (адыг, инек, балык) болгаш оларның чурттап турар черлери (хем, арга, тайга, бажың...)</p> <p>Оюн «Дузалаш». Дириг амытаннарны адааш, чурттап турар черин шын адаар.</p>	<p>3 балл-домакты шын тургузуп турар, падеж кожумактарын, наречиелерни шын ажыглап</p> <p>2 балл- онаалганы кылырынга бергедээшкингетаваржып турар, 1-2 чазыглар бар.</p> <p>1 балл-онаалганы кылып шыдавайн турар, хөй чазыглар бар.</p>

IX.2. Школа баар назылыг уругларга онаалгалар хевирлери

Онаалга 1.

Сени кым дээрил? Каи харлыг сен?

- А) 2 домак-биле харыылап турар – 3 балл.
- Б) Сөстөр-биле үзүк-чазык харыылап турар – 2 б.
- В) Орус дылда харыылап турар – 1 б.

Онаалга 2.

Кайда чурттап турар сен?

- А) 1 домак-биле харыылап турар – 3 балл.
- Б) Сөстөр-биле үзүк-чазык харыылап турар – 2 б.
- В) Орус дылда харыылап турар – 1 б.

Онаалга 3.

4-5 чурукту көргүскеш, ында чүверерниң аттарын шын адаары.

- А) Шуптузун шын адап турар – 3 балл.
- Б) 2-3 шын харыы – 2 б.
- В) 1 шын харыы – 1б.

Онаалга 4.

Ойнаарактар көргүскеш, оларның өң-чүзүнүн, бүдүжүн тодарадыры. Өг кандыг? Орун кандыг?

- А) Шуптузун шын адап турар – 3 балл.
- Б) 2-3 шын харыы – 2 б.
- В) 1 шын харыы – 1б.

5-6 чурукту көргүскеш, ында чүве аттарын тодарадыр, үннерни, сөстөрни шын адаары.

- А) Үннерниң шуптузун шын адап турар – 3 балл.
- Б) 2 сөстү, үннерин шын эвес адап турар – 2 б.
- В) 3-4 сөстү, үннерин шын эвес адап турар – 1 б.

Онаалга 6.

Чаңгыс аай уткалыг бөлүктөргө хамааржыр чүвелер салып каарга, оларның ниити адын тывары, шын адаары (5 чүвелер).

- А) Бөлүктөп база чаңгыстап шын адап турар – 3 балл.
- Б) Частырыглар бар – 2 б.
- В) Тыва дылга адаары арай багай, орус сөстөр ажыглап турар – 1 б.

Онаалга 7.

Сюжеттиг чуруктар-биле ажыл, чурукка дүүштүр айтырыгларга харыылаары: Оол (-дар) чүнү кылып турарыл? Уруг (-лар) чүнү кылып турарыл?

- А) Шуптузун шын харыылап турар – 3 балл.
- Б) 2-3 шын харыы – 2 б.
- В) 1 шын харыы – 1б.

Онаалга 8.

Орус дылдан тыва дылче домактарны очулдуары.

- А) домактарны шын тургузуп турар – 3 балл.
- Б) домактарны тургузуп турарында частырыглар бар – 2 б.
- В) бергедежип турар – 1 б.

Онаалга 9.

Шүлүктү шын, аянынг номчурунга.

- А) Шын, аянның номчуп турар – 3 балл.
- Б) Сөстөрнү адаарында частырыгларлыг, чартыын номчуп турар – 2 б.
- В) Аянның чугаалаарынга бергедежип турар – 1 б.

Онаалга 10.

Чувелер берип азы чурук көргүзөр, оларга дүүштүр сюжеттиг чугаа кылып.

- А) 2-3-тен хөй домактарлыг чугааны тургузуп турар – 3 балл.
- Б) 2 домактарлыг чугааны тургузуп турар – 2 б.
- В) 1 домактыг чугааны тургузуп турар – 1 б.

Эге школаның өөреникчилериниң өөредилге ажыл-чорудулгазының үезинде чаа медээни билип алырының, ооң утказын шын угаап шыдаптарының арга-шинээн илередиринге таарыштыр кылган ажылды хоолга кылдыр алгаш, ук аргаларны ШНЧУАЧ-ниң улуг бөлүктөринге ажыглаарын сүмелевишаан, таблицаның очулгазын авторлар ажылдап кылгаш, кириген.

IX.3. Хайгаараар арганың дузазы-биле метапредметтиг түңнелдерни илередири

Уругнуң школага беленин бадыткаар кол негелде – чаа чүүлдү баш удур билип алыксаар, сонуургак, сонуургаачал аажы-чаңының, уругнуң бот-идепкейиниң сайзыралы, ооң улуг улус болгаш эш-өөрү-биле харылзаа тудуп билири.

Ажылды башкының чорудары: өөредилге ажыл-чорудулгазының янзы-бүрү аргаларын ажыглап билиринге уругну *чепсеглээри*, ук билиглерни шингээдип алган соонда, уруг *боду* «өөрениксей бердим» деп шиитпирге сонуургалдыг келир кылдыр ажылдаары. Уругну бот-тускайлаң ажылдап өөренирин сайзырадырындан аңгыда, ниитилел байдалынга өөренип, чаңчыгарын өөредип, деткири.

Боттуг чүүлдерни (билигни) сонуургап шингээдириниң бүгү талалыг ажыл-чорудулгазы (Познавательные УУД)

1. Медээни (чаа билигни) хүлээп алыры.
2. Медээни (билигни) угаап сайгарыптар деңнели.
3. Угаап-боданыр, сайгарыптар ажыл-чорудулгазының түңнели.

Өөренириниң уг-шин таарыштырып ажылдаарының бүгү талалыг ажыл-чорудулгазы (Регулятивные УУД)

1. Онаалганы алгаш...
2. Онаалга күүседиринге айтырыглар
3. Онаалганы күүседип ора ...
4. Онаалганы төндүрүп тура ...
5. Онаалганы төндүрүпкеш...
6. Онаалга кылырынга дуза

Харылзажырының бүгү талалыг ажил-чорудулгазы (Коммуникативные УУД)

1. Бодунуң бодалдарын илередири.
2. Сайгарылгалыг чугаа кылып билири.
3. Өөрөдилгениң ажилчын бөлүүнүң ажил-чорудулгазынга киржилгези.
4. Ниитиниң корум-чурумун сагыыры.

Школаже киреринге чедир уругга таарымчалыг, оожум турум байдал бодунга хамаарыштыр бедик, бодунуң күжүңгө болгаш ниитилелге алдынып билиринге бүзүрел херек.

Бо бүгү психологтуг байдалдар уругнуң школага өөренип киреринге бедик күзел болур болгаш стандартта өөрөдилге ажил-чорудулгазының чугула угланыышкыннары кылдыр демдеглеттинген.

Чаа медээни (билигни) хүлээп алыр арга-шинээ (Познавательные УУД)

Баллар саны	Кичээлге ажилдарның хевирлери	Өөреникчилерниң ады, фамилиязы (деңнели)		
		Сат А		
1. Медээни (чаа билигни) хүлээп алыры				
<i>1.1 Аас-биле тайылбырны билип аар харык-шинээ:</i>				
4	Бир дугаар тайылбырдан билип аптар			
3	Немелде тайылбырлаары херек			
2	Бичии болгаш немелде тайылбырлап бээр, билип алганын хынап каап турар			
1	Аас-биле тайылбырлаанын билип шыдавас.			
<i>1.2 Бижимел-биле тайылбырны билип аар харык-шинээ:</i>				
4	Бот-тускайлаң билип ап шыдаар			
3	Немелде тайылбырлаары херек			
2	Бичии болгаш немелде тайылбырлап бээр, билип алганын хынап каап турар			
1	Бижимел-биле тайылбырлаанын билип шыдавас.			
2. Медээни угаап сайгарыптар деңнели				
<i>2.1 Бердинген медээден чугула бодалды ылгап үндүрүп шыдаары:</i>				
3	Бот-тускайлаң ылгап шыдаар			
2	Немелде айтырыглар дузазы чокка шыдавас			
1	Элээн бергедээшкиннерлиг			

2.2. Өөренип турар материалындан чаа медээни (билигни) ылгап үндүрүп шыдаар			
3	Бот-тускайлаң ылгап шыдаар		
2	Дуза хереглээр		
1	Элээн бергедээшкиннерлиг		
2.3 Угаап-боданыр, сайгарыптар ажил-чорудулгазының деңнели			
3	Класста өөреникчилерниң деңнелинге бодаарга, бедик		
2	Класста өске өөреникчилерниң деңнелинге дөмей		
1	Элээн куду		
3. Угаап-боданыр, сайгарыптар ажил-чорудулгазының түңнели			
3.1 Түңнелди чедип ап турарының байдалы:			
4	Ажил-чорудулганы күүседиринге бердинген уг-шиг (алгоритм) дузазын чедиишкинниг ажыглап шыдаар		
3	Онзагай, сагынгыр-тывызык арга-биле		
2	Чедимче чок арга-биле		
1	Харыыга таарыштырып каары, сайгарылга (угаап бодавайн) чокка кылыры		
3.2 Түңнелдерни көргүзери (шынзыдары):			
4	Бодунуң шиитпирин бадыткап, долу харыыны берип шыдаар		
3	Долу харыыны берип шыдаар, ынчалза-даа бадыткап шыдавас.		
2	Харыыны арай боорда (үндүр тырыттыртып тургаш) алыр		
1	Харыы бээринге бергеждежир		
3.3 Ажылының түңнелдеринге үнелел бээри:			
3	Ажылдың түңнелинге шын үнелелди, кайда часканын билир болгаш, берип шыдаар		
2	Кайда часканын билип турза-даа, ажылдың түңнелинге кезээде шын үнелел берип шыдавас.		
1	Ажылдың түңнелинге шын үнелелди, кайда часканын чедир билбейн турарындан, берип шыдавас		
3.4 Өөрөдилге программаның негелделеринге дүүштүр өөреникчиниң билишиниң деңнелиниң байдалы			
3	Силерниң эртемиңерге хамаарыштыр бердинген хуусаа дургузунда программаны шингээдип шыдаптар арга-шинектиг		
2	Программаны шингээдип алырынга немелде кичээлдер херек		

1	Программаны шингээдип алыры янзы-бүрү чылдагааннар уржуу-биле берге			
Ниити балл:				

Бердинген түңнелдерни үндүрериниң аргазы

Баллдар саны	Өөреникчиниң туружу	Деңнели
9 - 15	Өөрөдилгеге хамаарышкан медээни (билигни) хүлээп алырда бот-тускайлаң ажил-чорудулга кылып шыдавас, бижип каан (аас-биле тайылбырлаан) медээлерни сайгарарынга улуг бергедээшкиннерлиг. Чаа медээден (билигден) чугула медээни илередип тыварынга угаап-боданып сайгарарып түңнээринге элээн бергедээшкиннерлиг. Сайгарып угаап боданыр ажил-чорудулгазының деңнели, түңнел кылып арга-шинээ куду деңнелде. Өөреникчиден харыыны арай боорда (үндүр тыртып тургаш) алыр. Ажылының түңнелинге шын үнелелди, частырыгларын чедир билбейн турарындан, берип шыдавас.	КУДУ
16 - 23	Өөрөдилгеге хамаарышкан аас-даа, бижимел-даа медээни (билигни) шингээдип алырынга немелде тайылбырлар дузазы херек . ажил-чорудулгазыныңүезинде (ажылын мөөңнеп ажилдаарынга көгүдүг, мактал) дуза херек. Сайгарып угаап боданыр ажил-чорудулгазының деңнели ортумак. Ажил-чорудулганың түңнелдерин башкының берген дузазын, уг-шин (алгоритм) күүседип тургаш азы чамдыкта бот-тускайлаң ажилдап турар үезинде чазып, эдип тургаш чедип алыр. Шын харыыны, бодунуң чазыгларын эскерип турза-даа, кезээде берип шыдавас.	ОРТ УМАК
24 - 31	Өөрөдилгеге хамаарышкан аас-даа, бижимел-даа медээни (билигни) эки шингээдип алыр. Бердинген медээден (билигден) чугула бодалды бот-тускайлаң сайгарып угаап боданыр ылгап, түңнеп үндүрүп шыдаар. Угаап-боданыр ажил-чорудулгазының деңнели бедик. Бердинген дуза, уг-шин (алгоритм) чедииникиниң ажыглап билир, ажилды сагынгыр-тывызык арга-биле күүседип шыдаар. Долу харыыны берип, бодунуң туружун бадыткалдыг илередип шыдаар. Ажылының түңнелинге шын үнелелди берип билир.	БЕДИК

**Чаа медээни (билигни) өөренириниң аргазын бодунун ажил-
чорудулгазын таарыштырып тургаш ажилдаар арга-шинээ**
(Регулятивные УУД)

Баллар саны	Кичээлге ажилдаарының хевирлери	Өөреникчилерниң ады, фамилиязы (деннели)				
1. Онаалганы алгаш...						
3	Ажылды эгелээр мурнунда планнап аар					
2	Ажыл-чорудулга үезинде планнаашкын кылыр					
1	Планнаашкын шуут кылбас					
2. Онаалга күүседиринге айтырыглар						
4	Немелде тайылбыр алырынга дуза херек чок					
3	Ажыл кылыр бетинде айтырыгларны салыр					
2	Ажыл үезинде айтырыглар салыр					
1	Дуза херек-даа болза, айтырыглар салбас					
3. Онаалганы күүседип ора						
4	План езугаар кылыр					
3	Пландан өскээр ажилдай бээр					
2	Планнап алганы езугаар ажилдап эгелезе-даа, ажил-чорудулганың чурумун хажыда бээр					
1	План чок, дужа-келбиже ажилдаар					
4. Онаалганы төндүрүп тура						
3	Планнап алганы езугаар түңнелди ыяап-ла чедип алыр					
2	Ажылын төнчү утказынга чедирбес					
1	Ажылдың түңнели кандыг-даа болза, ажырбас					
4. Онаалганы төндүрүпкеш...						
4	Түңнелин хынаар, чазыгларны тывар, эдер					
3	Түңнелин хынавас					
2	Түңнелин хынавас, ооң шын болурунга бүзүрелдиг					
1	Түңнелин хынаар, ынчалза-даа частырыгларны көрбес					
5. Онаалга кылырынга дуза						
4	Дуза хереглевес					
3	Дуза херек, дузаны хүлээп аар					
2	Дуза херек, ынчалза-даа ону ажыглап билбес					
1	Дуза херек, ынчалза-даа ону дилевес					
Ниити балл:						

Бердинген түннелдерни үндүреринин аргазы

Баллдар саны	Өөреникчинин туружу	Деңнели
6 - 10	<p>Өөрениринин аргазын ажил-чорудулганын сорулгазы деп медереп билиринге бергедежип турар. Ажылды планнаашкын чок кылып, тайылбарны хереглеп-даа турар болза, тодарадыр айтырыглар салбас, ажылды буу-хаа, уг-баш чок кылып. Ажылды кылырынын уг-шиин башкы кылып-даа берген болза, ону, боду эскербейн. хажыдып турар. Онаалганы кылып доозупкаш, ажылдын түннели кандыг-даа болза хамаарылга чок байдалдыг. Түннелди хынап тура, частырыглар көрбес. Дуза дилээрин билбес, дуза келзе-даа, ону ажыглап билбес.</p>	КУДУ
11 - 16	<p>Чамдык таварылгаларда өөредилгенин аргазын ажил-чорудулганын сорулгазы деп медереп билип турар. Ажылдаарынын планын, ук планны тодарадып илередирин мырынай ажылды кылып эгелей берген үезинде чорудар. Ажылды күүседиринин чурумун хөй янзы кылып алза-даа, шын, чөптүг арганы шилиирин орта билбейн баар. Ниити планнап алганы езугаар ажылдап эгелезе-даа, ажил-чорудулганын чурумун хажыда бээр. Ажылды төндүрүп тура, планнап алган түннелин кезээде чедип албас. Харызы шын деп даап бодап алганы-биле азы ооң түннели кандыг боорун сонуургавазы-биле ажылынын түннелин хынавас. Херек өйде дуза кадарын дилээр, ынчалза-даа ону ажыглаарын билбес.</p>	ОРТУМАК
17 - 22	<p>Өөредилгенин аргазын ажил-чорудулгазынын сорулгазы деп эки медереп билип турар. Ажылдап эгелээр бетинде, хөй кезиинде, бодунуң ажил-чорудулгазын баш бурунгаар планнап алып болгаш ажылынын уг-шии езугаар чедишкенин чогуруп билер. Херек апарганда, ажылдап эгелээр мурнунда тодарадып аар. Ажылды кылып тура, бичии хажыдышышкын бар-даа болза, ниити план езугаар ажылдаар. Ажылды төндүрүп тура, планнаан түннелин албан чедип алып. Ажылды төндүрүпкеш, ону хынаар, частырыгларны тыпкаш, эдер. Херек апарганда дузаны дилээш, ону чөптүг ажыглап билер.</p>	БЕДИК

Чаа медээни (билигни) шингээдип база чугаалажылга үезинде бодунуң бодалын өске кижилерге билдингир кылдыр бот-тускайлаң илередип, айтырыгларга тода, чиге харыылап шыдаар арга-шинээ

(Коммуникативные УУД)

Баллар саны	Кичээлге ажылдарның хевирлери	Өөреникчилерниң ады, фамилиязы (деңнели)				
1. Бодунуң бодалдарын илередири						
3	Бодунуң бодалын өске кижилерге билдингир кылдыр бот-тускайлаң илередип шыдаар					
2	Бодунуң бодалын өске кижилерге чүгле немелде айтырыглар дузазы-биле илередип шыдаар					
1	Бодунуң бодалын өске кижилерге немелде айтырыглар дузазы-биле безин илередип шыдавас					
2. Сайгарылгалыг чугаа кылып билири						
<i>2.1 Айтырыгларга харыылап шыдаар арга-шинээ</i>						
4	Делгеренгей харыы берип шыдаар					
3	Кыска (долу эвес) харыы берип шыдаар					
2	Харыы үезинде сүрээдээр болгаш бергедежир. Сөс курлавыры чегей болганындан харыы үезинде бергедежир.					
1	Бот-тускайлаң харыы шуут берип шыдавас.					
<i>2.2 Айтырыглар салып билириниң арга-шинээ</i>						
3	Айтырыгларны шын таарыштыр салып шыдаар					
2	Салган айтырыгларының утказы чугаалажып турар кижиге чедир билдинмес, немелде тодарадыр ужурга таваржыр					
1	Чугаалажып турар кижиге билдингир кылдыр айтырыг салып шыдавас					
<i>2.3 Удурланыкчызынга чөпшээрешпээнин таарыштыр илередип билир арга-шинээ</i>						
3	Удурланыкчызынга чөпшээрешпээнин таарыштыр илередип билир					
2	Үргүлчү чөптүг эвес					
1	Чөптүг, таарыштыр чугаалажырын сагывас					
3. Өөредилгениң ажылчын бөлүүнүң ажыл-чорудулгазынга киржилгези						
<i>3.1 Бодунуң туружун боттуг бадыткалдарлыг тудуп билир харык-шинээ</i>						
3	Бодунуң туружун боттуг бадыткалдарлыг тудуп билир					
2	Үргүлчү бадыткалдыг эвес					

1	Бадыткалдыг тудуп билбес						
<i>3.2 Бодунуң туружун таарыштыр өскертип шыдаар харык-шинээ</i>							
4	Бодунуң туружун херек апарган үеде таарыштыр өскертип шыдаар						
3	Бодунуң туружун үргүлчү-ле өскертип шыдавас						
2	Бодунуң туружун, эдери чугула дээрзин билир-даа болза, өскертип шыдавас						
1	Бодунуң туружун, эдери чугула дээрзин билбес						
<i>3.3 Ажылдың чедишкинниг болурунга хамаарыштыр бөлүктүң шиитпиринге чөпшээрешпес харык-шинээ</i>							
3	Бөлүктүң ниити шиитпиринге чөпшээрешпес шыдаар						
2	Бөлүктүң ниити шиитпиринге үргүлчү-ле чөпшээрешпес						
1	Бөлүктүң ниити шиитпиринге чөпшээрешпес						
4. Ниитиниң корум-чурумун сагыыры							
3	Ниитиниң корум-чурумун харылзаа үезинде сагып билир						
2	Ниитиниң корум-чурумун үргүлчү сагывас						
1	Ниитиниң корум-чурумун хүлээвес						
Ниити балл							

Бердинген түннелдерни үндүрериниң аргазы

Балл саны	Өөреникчинин туружу	Деңгели
8 - 13	Бодунуң бодалын өске кижилерге билдингир кылдыр бот-тускайлаң илередип, айтырыгларга харыылап шыдавас. Чугаа үезинде чөптүг, таарыштыр чугаалажырын сагывас. Чугаалажып турар кижиге билдингир кылдыр айтырыг салып шыдавас. Бодунуң туружун бадыткалдыг чижектер-биле илередип шыдавас, ону таарыштыр этпес, эдери чугула дээрзин угаап билбес. Ажылдың чедишкинниг болурунга хамаарыштыр бөлүктүң ниити шиитпиринге чөпшээрешпес. Кады чугаалажып турар кижизиниң эрге-дужаалын, чугааның байдалын өөренип көрбес.	КУДУ
14 - 20	Бодунуң бодалын өске кижилерге билдингир кылдыр бот-тускайлаң илередиринге сөс курлавыры эвээш болганындан азы сүрээдээринден бергежежир. Бодунуң туружун шын тудуп, ону бодамчалыг эдип, бөлүктүң ниити шиитпирин хүлээп алырын кезээде сагывас. Ниитиниң чурумун сагывайн баар.	ОРТУМАК
21 - 26	Бодунуң бодалын өске кижилерге билдингир кылдыр бот-тускайлаң илередип шыдаар. Айтырыгларга шын тургузуп, байдалга таарыштыр харыылап шыдаар. Бөлүктүң ниити шиитпиринге чөпшээрешпес билир. Бодунуң туружун боттуг бадыткалдыг чижектер-биле тудуп база херек апарганда өскертип билир. Чугаа үезинде ниитиниң чурумун кезээде сагып билир.	БЕДИК

Ю.А Афонькинаның ажылдап кылганы «Улуг бөлүктүң уругларының билиг шингээткениниң хыналдазын ШНЧУАЧ чорудары» [10] ажылын үндезинге ап, уругларның интегративтиг сайзыралының ниити хевирлеттингениниң деңнелин илередип болурун башкыларга сүмелеп кирип турар бис.

Х. Уругларның ниити интегративтиг сайзыралының болгаш бот-хуузунда деңнелин ТОДАРАДЫРЫ

«Мага-боду кадык, арыг-силиг болурунун болгаш культурлуг аажы-чаңныг болурунун аргаларын, мергежилдерин билир» деңнели

(уругларның ниити интегративтиг сайзыралының болгаш бот-хуузунда деңнелин баллдарга көргүзөр чижек таблица)

№ д/с	Уруг Ф. А.	Арыг-силиг, культурлуг болурунун мергежилдерин билир	Назы-харынга дүүштүр арыгланып, аштанып билир	Кылып билир ужурлуг кол шимчээшк иннерни билир	Идепкейлиг шимчээшк инниниң сайзыралының деңнели	Кадык-чаагай чурттаарының дугайында билири	Кадык-чаагай болурунун бирги дүрүмнерин	Ниити баллар саны	Деңнел
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1									
Түңнел									

Эрттирген хүнү: _____

Бөлүү: _____

Кижизидикчи башкылары: _____

Педагог-психолог: _____

Улуг кижизидикчи башкы: _____

«Сонуургак, идепкейлиг» деңнели

(уругларның ниити интегративтиг сайзыралының болгаш бот-хуузунда деңнелин баллдарга көргүзөр чижек таблица)

№ д/с	Уруг Ф. А.	Чаа билиг шингээдир сонуургалы	Билип алыксаар айтырыглары	Билип алыр дээш шинчилээр арга-шинээ	Бот-тускайлаң сайзыралы, туружу	Улуг кижилерден дуза	+өредилгениң ажыл-чорудулга	Ниити баллар саны	Деңнели
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1									
2									
Түңнел									

Эрттирген хүнү: _____

Бөлүү: _____

Кижизидикчи башкылары: _____

Педагог-психолог: _____

Улуг кижизидикчи башкы: _____

«Сеткилиден сагыш-човангыр аажы-чаңының» деңнели

(уругларның ниити интегративтиг сайзыралының болгаш бот-хуузунда деңнелин баллдарга көргүзөр чижек таблица)

№ д/с	Уруг Ф. А.	Чоок кижилериниң болгаш эш-өөрүнүң сагыжын бодунга чоок хүлээп	Тоолдарны, төөгүлерни, чечен чугааларны маалдырлар	Уран чурулганы, хөгжүмнү болгаш чечен чогаалды сеткилинде	Долгандыр бойду сеткилинден хүлээп алыры	Кижиниң сагыш-сеткилиниң байдалы дугайында билири	Харылзажып тура, сагыш-сеткилиниң байдалын көргүзери	Ниити баллар саны	Деңгел
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1									
Түң									

Эрттирген хүнү: _____

Бөлүү: _____

Кижизидикчи башкылары: _____

Хөгжүм талазы-биле удуртукчузу: _____

Педагог-психолог: _____

Улуг кижизидикчи башкы: _____

«Улуг улус болгаш эш-өөрү-биле харылзаа тударының аргаларын, мергежилдерин билер» деңнели

(уругларның ниити интегративтиг сайзыралының болгаш бот-хуузунда деңнелин баллдарга көргүзөр чижек таблица)

№ д/с	Уруг Ф. А.	Чугаа домак чокка кара-биле илередип, холдары-	Ийи кижии аразында чугааны тударының аргаларын билири	Улуг улус-биле чогуумчалыгы чугаа кылырын	Эш-өөрү-биле чогуумчалыгы чугаа кылырыны	Улуг кижилер-биле чугаа кылырын	Эш-өөрү-биле чугаа кылырын мергежил	Культурлуг чугаалажырын билер	Ниити баллар саны	Деңгел
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
1										
25										
Түң										

Эрттирген хүнү: _____

Бөлүү: _____

Кижизидикчи башкылары: _____

Педагог-психолог: _____

Улуг кижизидикчи башкы: _____

**«Бодунуң чурумун башкарып билир (чаңчыгып өөрөнгени)»
деңнели**

(уругларның ниити интегративтиг сайзыралының болгаш бот-хуузунда деңнелин баллдарга көргүзөр чижек таблица)

№ д/с	Уруг Ф. А.	Ниитил-сагылгалыг, чурумнуг болурунуң эге өй-чижек нормаларын дүүрмнерин сагып билири	Кудумчуга болгаш хөй-ниити черинге чурумнуг болурунуң өй-чижек нормаларын дүүрмнерин	Бодунуң чуртталгазының үнезин билип турар	Билири эге үнелерге дүүштүр тодаргай сорулгазын күүседиринге ажыл-чорудулгазы	Бурунгаар чүткүлдүү	Улус аайынга (өттүнүп) ооренири	Ниити баллар саны	Деңнел
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1									
25									
Түң									

Эрттирген хүнү: _____

Бөлүү: _____

Кижизидикчи башкылары: _____

Педагог-психолог: _____

Улуг кижизидикчи башкы: _____

«Назы-харынга дүүштүр интеллектуалдыг болгаш бот-тускайлан проблемниг айтырыгларны медреселдii-биле шиитпирлээр» деңнели

(уругларның ниити интегративтиг сайзыралының болгаш бот-хуузунда деңнелин баллдарга көргүзөр чижек таблица)

№ д/с	Уруг Ф. А.	Бот-тускайлаң шииңгээдип алганы билиглерин болгаш ажыл-чорудулганың аргаларын	Кандыг-бир айтырыг шиитпирлээр и угаан-медреселиниң сайзыраңгай шынары	Ажыл-чорудулганың арга-мергежилин чогуур байдалга дүүштүр	Даап чуруурунга бодалының деңнели	Хол-биле тудуп чогаадырынга (конструирование) боданыры	Аас-биле харылзажырынга боданырының деңнели	Ниити баллар саны	Деңнел
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1									
25									
Түң									

Эрттирген хүнү: _____

Бөлүү: _____

Кижизидикчи башкылары: _____

Педагог-психолог: _____

Улуг кижизидикчи башкы: _____

«Өөредилгениң ажыл-чорудулгазының үезинде билиг шингээдириниң бүгү талалыг уг-шин (ууд) тодарадып билир» деннели
(уругларның ниити интегративтиг сайзыралының болгаш бот-хуузунда деннелин баллдарга көргүзөр чижек таблица)

№ д/с	Уруг Ф. А.	Улуг улусту дыңнап, айтышкынын чижек аайы-биле кылып турар	Бодун хынаттынары (хайгаарап көөрүнүң чижээнге)	Бот-үнелели (хайгаарап көөрүнүң чижээнге)	Бодун хынаттынары (сөстүн чижээнге)	Бот-үнелели (сөстүн чижээнге)	Ниити баллдар саны	Деннел
1	2	3	4	5	6	7	8	19
1								
2								
25								

Эрттирген хүнү: _____

Бөлүү: _____

Кижизидикчи башкылары: _____

Педагог-психолог: _____

Улуг кижизидикчи башкы: _____

Уругларның ниити интегративтиг сайзыралының хевирлеттингениниң деннелиниң көргүзүүнүң ТҮҢНЭЛ ТАБЛИЦАЗЫ
(баллдар болгаш көргүзүүнүң деннели)

№ д/с	Уруг Ф. А.	Күш-дамыр кижизидилгези	Сонуургаак, идепкейлии	Сеткил инден сагышчовангыры	Улуг улус болгаш эш-өөрү-биле харылзаа тударының арга-мергежилдерин билири	Бодунун чурумун башкарнып билири	Интеллектуалдыг, бот-тускайлаң проблемниг айтырыгларны шиитпирлээр чарт угаанныы	Эге билиг деннели	Билиг шингээдириниң уг-шин бүгү талалыг тып билири	Ажылды чорударының аргалары болгаш мергежилдерин билири	Ниити балл саны	Деннели
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1												
25												

Уругларның ниити интегративтиг сайзыралының хевирлеттингениниң деннелин балл-биле санап түңнээриниң көргүзүү:

аргажок куду - до 163,
куду - 164-328,
ортумак - 329-493,
бедик - 494-660.

Программаның күүселдезинге өөредилге-методиктиг хандырылга

1. Алдын-оол А.Х., Назытпай Г.Т. Школа назыны четпээн уругларның чугаа сайзырадырының программазы. - Кызыл, 2008.
2. Бичелдей К.А. Тыва шын адалганың үндезиннери. –Кызыл, 2001 ч, 70 ар.
3. Дамба Н.Ч., Саая Л.С., Ооржак Э.К. Школа назыны четпээн уругларның тыва (төрээн) чугаа сайзырадырының программазы. - Кызыл, 2010.
4. Дамба Н.Ч. Улустуң аас чогаалының чамдык хевирлери-биле ажылдаарынга методиктиг сүмелер. - Кызыл, 2011.
5. Дамчай О.М. Уйнук-оол Е.С. Культура традиционной тувинской семьи. - Кызыл, 2014.
6. Матпаадыр. Уругларга аас чогаалы. Тургузукчулары С.М. Орус-оол, Р.С.Чакар. - Кызыл, 2010.
7. Монгуш К.Ш. Бойдус үжүглели. - Кызыл, 2014.
8. Рамазанова М.А. Күскежик (орус дылдан Монгуш К-Л, А Шююн очулдурган). - Кызыл, 1992.
9. Садик уругларынга музыка өөредилгези. Тургузукчузу А.С. Танов. – Кызыл, 1995, 124 ар.
10. Самбуу И.У. Тувинские народные игры. - Кызыл, 1978.
11. Саая Л.С., Ооржак Н.О., Сат М.К. Ортумак бөлүкке төрээн (тыва) чугаа сайзырадылгазы-биле ажыл. - Кызыл, 2011.
12. Сувакпит О.Ө., Кара-Күске Ч.К., Монгуш Б.М. Тыва уруглар ясли-садтарынга номчулга ному- Кызыл, 2001.
13. Тыва улустуң тоолдары. Тургузукчузу С.М. Орус-оол. - Кызыл, 2012.
14. Тыва улустуң тывызыктары. Тургузукчузу А.Т. Дугаржап. - Кызыл, 2011.

Школа назыны четпээн уруглар албан черлериниң кижизидикчи башкыларынга сүмелеп турар литература:

- 1.Акимова, Ю. А. Знакомим дошкольников с окружающим миром. Младшая группа / Ю. А. Акимова. - М.: ТЦ Сфера, 2007.
- 2.Веракса Н.Е., Веракса А.Н. Познавательное развитие в дошкольном детстве: учебное пособие. - М., 2012.
- 3.Галигузова, Л. Н. Ступени общения: от года до шести лет / Л. Н. Галигузова, Е. О. Смирно-за. -М.: Интер, 1996.
4. Гербова, В. В. Развитие речи в детском саду. Программа и методические рекомендации /В. В. Гербова. - М.: Мозаика-Синтез, 2008.
5. Голицына, Н. С. Воспитание основ здорового образа жизни у малышей / Н. С. Голицына, И. М. Шумова. - М.: Скрипторий 2003, 2007.
6. Давидчук, А. Н. Обучение и игра / А. Н. Давидчук. - М.: Мозаика-Синтез, 2004.
7. Ермолова Л.И. Игры, занятия и упражнения математического содержания. - Иркутск,

2000.

8. Игра и дошкольник: развитие детей старшего дошкольного возраста в игровой деятельности: сборник / под ред. Т. И. Бабаевой [и др.]. - СПб: Детство-Пресс, 2004.

Игровые технологии развития школьно-значимых функций у дошкольников. - Казань: РИЦ «Школа», 2006. Шаехова Р.К.

9. Иванова, А. И. Живая экология. Программа экологического образования дошкольников / А. И. Иванова. - М.: ТЦ Сфера, 2009.

10. Изотова, Е. И. Эмоциональная сфера ребенка. Теория и практика / Е. И. Изотова, Е. В. Никифорова. - М.: Академия, 2004.

11. Комарова, Т. С. Изобразительная деятельность в детском саду: программа и методические рекомендации. Для занятий с детьми 2-7 лет / Т. С. Комарова. - М.: Мозаика-синтез, 2008.

12. Кузьмин, С. В. Программный подход в управлении качеством дошкольного образования / С. В. Кузьмин. - М.: Обруч, 2010.

13. Маланов, С. В. Развитие умений и способностей у детей дошкольного возраста: теоретические методические материалы / С. В. Маланов. - М.: МПСИ; Воронеж: НМО «Модек», 2001.

Методическое пособие по обучению русскому языку детей дошкольного возраста. Изучаем русский язык. Казань: Татарское республиканское издательство «Хатер» 2011г. Авторы: С. М. Гаффарова, Г. З. Гарафиева, Р. Ф. Нигъматуллина, Д. С. Гарипова, Г. М. Билалова, З. Ф. Бадрутдинова.

14. Мир дошкольника. Вопросы и ответы. Мнение психолога / Г. К. Кислица, Е. А. Мухорто-за, С. К. Нартова-Бочавер. - М.: Дрофа, 2002.

15. Недоспасова, В. А. Растем играя / В. А. Недоспасова. - М.: Просвещение, 2002.

16. Окружающий мир. Занятия со старшими дошкольниками / авт.-сост. Ю. В. Дьяченко. - Волгоград: Учитель, 2008.

17. О федеральных государственных требованиях к структуре основной общеобразовательной программы дошкольного образования // Дошкольное воспитание. - 2010. - № 5.

18. Оценка физического и нервно-психического развития детей раннего и дошкольного возраста / сост. Н. А. Ноткина [и др.]. - СПб: Детство-Пресс, 2008.

19. Поташник, М. М. Качество образования: проблемы и технологии управления (в вопросах и ответах) / М. М. Поташник. - М., 2002.

20. Приказ Министерства образования и науки Российской Федерации от 23 ноября 2009 г. № 655 «Об утверждении и введении в действие федеральных государственных требований к структуре основной общеобразовательной программы дошкольного образования» // Дошкольное воспитание. - 2010. - № 4.

21. Развитие социальной уверенности у дошкольников / науч. ред. М. М. Безруких. - М.: Вла-дос, 2003.

22. Скоролупова, О. О комплексно-тематическом принципе построения образовательного процесса в дошкольном образовании / О. Скоролупова, Н. Федина // Дошкольное воспитание. — 2010. — № 5. - С. 40-46.

23. Солнцева, О. В. Дошкольник в мире игры. Сопровождение сюжетных игр де О. В. Солнцева. - СПб: Речь, 2010.

24. Третьяков, П. И. Дошкольное образовательное учреждение: управление по результатам / П. И. Третьяков, К. Ю. Белая. - М.: ТЦ Сфера, 2007.

25. Управление качеством образования : практико-ориентированная монография и UQTOIское пособие / под ред. М. М. Поташника. - М.: Педагогическое общество России, 2006.

Хрестоматия «На поляне детства». Казань: Татарское республиканское издательство «Хатер», 2011г.

26. Эльконин, Д. Б. Детская психология / Д. Б. Эльконин. - М.: Академия, 2008

Ажыглаан литература:

1. Примерная основная общеобразовательная программа дошкольного образования «Истоки» Под. ред. Л.А. Парамоновой. - М.: ТЦ Сфера, 2013г.
2. Сат Ш.Ч Современный тувинский литературный язык: Синтаксис. Учеб.пособие для филол.фак. Кызылского педагогического института / Ш. Ч. Сат. - 2-е изд., доп. - Кызыл: Тувин. кн. изд-во, 1983. - 141 с.
3. Тевек А.К. Семь возрастов. – 2006.-56 стр.

Электронные ресурсы:

1. m.vk.com/topis-940694_30504905 Афонькина Ю.А. Психологическая диагностика готовности к обучению детей 5-7 лет.
2. ds_borz_2.borz.zabedu.ru/ Основы
3. [nsportal.ru/...](http://nsportal.ru/)2014/11/0
4. maam.ru/v_detskom_sa
5. fillinq_formru/other/94024/
6. http://nsportal.ru/sites/default/files/2016/06/30/sozдание_diagnosticheskoy_karty_po_otsenke_uud_1-4_klassy.docx.

ДОПЧУЗУ

Кирилде.....	3
I. «Тыва дыл» программаның методиктиг сүмезиниң өөредиглиг адырлары, чугаа сайзырадыр ажыл-чорудулганың назы-хар аайы-биле ужур-утказы	4
I.1. Программаның өөредиглиг угланыышкыннары.....	4
II. Чугаа сайзырадыр ажыл-чорудулганың назы-хар аайы-биле ужур-утказы.....	5
II.1. «Ада сөзүн ажырып болбас, ие сөзүн ижип болбас».....	6
II.2. «Сөстүң чигези дээштиг». «Чугаа сайзырадылгазы»	7
II.3. «Сагышты ыры-биле ажыдар, чаянны ажыл-биле ажыдар».....	7
II.4. «Күзээнин чедер, сураанын тывар».....	8
II.5. “Турза – узун, тутса – мөгө”.....	9
III. Угланыышкыннарга болгаш уругларның назы-харынга дүүштүр тыва чугаа сайзырадыр ажыл-чорудулганың айтырыглары.....	9
III.1. “Ада сөзүн ажырып болбас, ие сөзүн ижип болбас”	9
III.2. “Күзээнин чедер, сураанын тывар” (познавательное развитие).....	16
III.3. “Сөстүң чигези дээштиг” (развитие речи).....	19
III.4. “Сагышты ыры-биле ажыдар, чаянны ажыл-биле ажыдар” (художественно-эстетическое развитие).....	23
III.5. “Чарынныгның алдынга чытпастар” (физическое развитие).....	24
IV. ӨФКС: ШНЧУАЧ-ге өөредилгениң ажыл-чорудулгазы, оюннарның чаңчылчаан болгаш чаа хевирлери	25
V. Школа назыны четпээн уруглар албан черлериниң доозукчуларының бот-тускайлаң сайзыралының түңнелдери	27
VI. Программаны күүседиринге таарымчалыг байдалды тургузары.....	29
VII. Хүн чурумунуң ажыл-чорудулгазынга тыва чугааны чорударының байдалдары.....	30
VIII. Мониторинг эрттирериң айтырыглары болгаш уругларның тыва чугаазын шингээткениниң деңгелин тодарадыр (мониторинг) онаалгаларның хевирлери.....	31
IX. Уругларның тыва чугаазын шингээткениниң деңгелин тодарадыр онаалгаларның чижек хевирлери.....	34
IX.1. Тыва чугааны шингээткенинге хамаарыштыр чижек диагностиктиг онаалгалар.....	34
IX.2. Школа баар назылыг уругларга онаалгалар хевирлери	45
IX.3. Хайгаараар арганың дузазы-биле метапредметтиг түңнелдерни илередири.....	46
X. Уругларның ниити интегративтиг сайзыралының болгаш бот-хуузунда деңгелин тодарадыр	54
Программаның күүселдезинге өөредилге-методиктиг хандырылга.....	59
Ажыглаан литература	61

